
KÖNYV, KÖNYVTÁR, KÖNYVTÁROS

20. évfolyam 10. szám

2011. október

Tartalom

Könyvtárpolitika

- Sipos Anna Magdolna:** A könyvtári állomány szervezése nem csupán kezdete a könyvtári munkafolyamatoknak, annál több: a könyvtár outputjának és a szolgáltatások minőségének alapvető meghatározója 3
- Dancs Szabolcs:** Webarchiválási politikák 14

Fórum

- Horváth Sándor Domonkos–Németh Márton:** Bibliotheca pro futuro 21

Műhelykérdések

- Burmeister Erzsébet:** Az EHM (EPA–HUMANUS–MATARKA) közös kereső létrejötte 25

Évfordulók

- Pogány György:** „Ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad”. Mikes Kelemen emlékezete 32
- Mikusi Balázs:** Liszt Ferenc könyvtárai 49

Perszonália

- Havas Katalin:** Maruszki József (1936–2011) 54

Könyv

- Buda Attila:** Kriterion. Egy könyvkiadó Kolozsvárról 57
- Vasbányai Ferenc:** Szabó Károly 61

From the contents

Anna Magdolna Sipos: Coordinated development of library collections to ensure quality services – history and prospects (3);
Szabolcs Dancs: Policies of web archiving (14);
György Pogány: About Kelemen Mikes at the 250th anniversary of his death (32);
Balázs Mikusi: The libraries of Franz Liszt (49)

Cikkeink szerzői

Buda Attila, az ELTE BTK Toldy Ferenc Könyvtárának vezetője; *Burmeister Erzsébet*, a Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum főigazgatója; *Dancs Szabolcs*, az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) gyűjteményfejlesztési igazgatója; *Havas Katalin*, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ny. munkatársa; *Horváth Sándor Domonkos*, a győri Galgóczi Erzsébet Városi Könyvtár igazgatója; *Mikusi Balázs*, az OSZK Zeneműtárának vezetője; *Németh Márton*, az OSZK munkatársa; *Pogány György*, a pilisi Kármán József Városi Könyvtár igazgatója; *Sipos Anna Magdolna*, a Pécsi Tudományegyetem oktatója; *Vasbányai Ferenc*, az OSZK munkatársa

Szerkesztőbizottság:

Bánkeszi Lajosné (elnök)

**Bartos Éva, Biczák Péter, Borostyániné Rákóczi Mária,
Dancs Szabolcs, Dippold Péter, Sztatky Mária**

Szerkesztik:

Bartók Györgyi és Mezey László Miklós

A szerkesztőség címe: 1827 Budapest I., Budavári Palota F épület; Telefon: 224-3791; E-mail: 3k@oszk.hu;

Internet: www.ki.oszk.hu/3k

Közreadja: a Könyvtári Intézet

Felelős kiadó: **Bánkeszi Lajosné**, a Könyvtári Intézet igazgatója

Technikai szerkesztő: **Korpás István**

Borítótér: **Gerő Éva**

Nyomta a NALORS Grafikai Nyomda, Vác

Felelős vezető: **Szabó Gábor**

Terjedelem: 6,0 A/5 kiadói ív.

Lapunk megjelenését támogatta a
Nemzeti Erőforrás Minisztérium
Nemzeti Kulturális Alap

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

Nemzeti
Kulturális
Alap

Terjeszti a Könyvtári Intézet
Előfizetési díj 1 évre 4800 Ft. Egy szám ára 400 Ft.
HU-ISSN 1216-6804

Sipos Anna Magdolna

**A könyvtári állomány szervezése
nem csupán kezdete
a könyvtári munkafolyamatoknak,
annál több:
a könyvtár outputjának
és a szolgáltatások minőségének alapvető
meghatározója***

A Brian Campbell Vickery-nek (1918–2009) tulajdonított kijelentés, amit írásunk címéül választottunk, arra kíván rámutatni, hogy a könyvtári szolgáltatások legfőbb komponense maga a könyvtári állomány. Annak megfelelő mennyiségi és minőségi színvonala nélkül aligha lehet érdemleges könyvtári szolgáltatásokról beszélni. A Vickerey-féle megállapítást írásunkban kiterjesztjük, és nem csupán egyetlen könyvtárra, hanem a magyar könyvtári rendszerre értelmezve vizsgáljuk. Tehetjük ezt azért is, mert a magyar állami könyvtárpolitika legfontosabb szabályozói, normatív dokumentumai, fejlesztési tervei könyvtári rendszert deklarálnak. Amennyiben igaz, hogy hazánkban könyvtári rendszer működik, annak is igaznak kell lennie, hogy a nemzeti (könyvtári) dokumentumvagyon látszólagos egész, egységet alkot, amelynek alapján működtethető a differenciált, sokféle igényhez igazodó könyvtári szolgáltatási rendszer. Napjainkban, amikor – igen helyesen (bár esetenként az ennek érvényesüléséhez szükséges feltételek indokolatlan mellőzésével) – a szolgáltatásközpontú könyvtárakról beszélünk, véleményünk szerint, egyáltalán nem hanyagolható el a szolgáltatások minőségét alapvetően meghatározó országos gyűjtemény szervezésének mennyiségi és minőségi kérdése, szervezeti keretei, az e téren megnyilvánuló együttműködés, továbbá az együttműködést elősegítő könyvtár-politikai intézkedések tartalmának ilyen irányú vizsgálata.

* Az írást a 2011. június 6-án, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum gondozásában *Törzs és az ágak* címmel megrendezett Horváth Tibor-émlékkonferencia ihlette, de – jóllehet vannak érintkezési pontjai – nem azonos a konferencián elhangzott, *Együttműködés – könyvtári rendszer* címmel a szerző által megtartott előadás szerkesztett változatával. Annak megjelenése a közeljövőben, szintén az OPKM gondozásában kiadásra kerülő tanulmánykötetben várható.

Bevezetés és történelmi visszatekintés

Mindenekelőtt érdemes egy kicsit elidőzni a gyűjtőköri kooperáció megjelenésének kérdéseinél, hiszen a mai gyűjtőköri együttműködésnek – nota bene az egyes országok vagy az országhatárokon átnyúló gyűjtőköri rendszerek szervezésének – ma is ugyanazok az okai, mint a kezdetekben voltak. A gyűjtőköri kooperáció igénye – hasonlóan sok más könyvtárszakmai kérdéshez – a XIX. század végén, a századforduló éveiben jelent meg. Az újfajta igény megjelenése visszavezethető a könyv- és folyóiratkiadás rohamos növekedésére, az írni-olvasni tudásnak az általános iskoláztatás nyomán történt robbanásszerű emelkedésére, az olvasási igény, az olvasás divatjának tömeges jelentkezésére. A könyvtártörténetből már jól ismertek ezek a jelenségek, hiszen a könyvtári gyűjtemények és a használat differenciálódása maga után vonta a különböző igények kielégítésére alkalmas könyvtártípusok kialakulását is. Vagyis az országos gyűjtőköri együttműködés szükségessége ugyanazon okok miatt és időben is csaknem ugyanakkor jelent meg, amikor a könyvtárak tevékenysége differenciálódott, a könyvtári szolgáltatások pedig – hasonlóan egyéb kulturális kínálatokhoz – tömegessé váltak. A könyvtárak közötti együttműködés megjelenése az országok egységes könyvtárügyének megszervezésével függ össze. Az országos könyvtárügy kialakításában Nagy Britannia járt az élen, amikor az 1892-es *Public Library Act* kimondta, hogy minden városi kerület és valamennyi angliai és walesi egyházközség könyvtári körzeteket alkot. Ezekben az években hasonló törvények jelentek meg Skóciában és Írországban is. A koordinált könyvtári tevékenység először többnyire a szolgáltatások, a nyilvántartások körére terjedt ki: könyvek átkérése, nyomtatott központi katalógusok, folyóiratnyilvántartások, kéziratok és ősnymotatvány-katalógusok, lelőhelyek, szakbibliográfiák stb. közös közzététele. Az első világháborút követő évek után a tudományos életben és annak nyomán a tudományos információkat hordozó források megjelenésében, árában újabb robbanás következett, majd a világgazdasági válság és nem utolsósorban a könyvtáros szakma, a könyvtárügy fejlődésének hatására a könyvtárak újabb területeket nyitottak meg az együttműködésben. Ennek egyik és talán legfontosabb szegmensét a gyűjtőköri kooperáció és a könyvtárközi kölcsönzés általánossá válása jelentette. E téren az Egyesült Államok, Németország, Dánia, Svédország, Nagy-Britannia gondolta át először országa könyvtárügyét. Am az államokat átfogó, sőt később az országhatárokon is átnyúló gyűjtőköri kooperáció elterjedése csak a XX. század közepén, illetve második felében vált általánossá.

A gyűjtőköri együttműködés történetének érdekes adaléka, hogy Magyarországon viszonylag hamar felmerült a gyűjtőköri kooperáció kérdése. Amikor Eötvös Józsefet 1867-ben a kultusztárca vezetésével bízták meg, akkor a magyar tudományos élet szervezésének és fejlődésének egyik legfőbb akadályát abban látta, hogy nincs megfelelő tudományos célú nagykönyvtár, ahol valamennyi tudományág szakirodalma megtalálható lenne. Az ezekben az években már működő és jelentős gyűjteményekkel rendelkező három nagy tudományos gyűjtemény – a nemzeti könyvtár, az egyetemi könyvtár, valamint az akadémiai könyvtár – integrációs kísérletének elutasítása után Eötvös azt szerette volna elérni, hogy ezek az intézmények gyűjteményeik fejlesztésében működjenek együtt úgy, hogy az egyes könyvtárak kollektívái együttesen képesek legyenek a tudományos szakirodalom teljességének gyűjtésére és szolgáltatására. Hasonló eredményre jutott Szász Károly is,

aki Eötvös megbízásából 1871-re készült el a *Közkönyvtáraink és az egy országos könyvtár* című dolgozatával. Ebben a szakmai teendők legfontosabbikának tartotta, hogy a három könyvtár meglévő gyűjteménye és történelmi múltja alapján meghatározzák azoknak az új, egymással összefüggő rendszerben betöltött szerepét és további jellegét. A könyvtárak új feladataihoz pedig – hangsúlyozta írásában Szász – igen pontosan definiálva hozzá kell rendelni azokat a szakterületeket, amelyeknek gondozása az illető könyvtár feladatkörébe kerülne, és a gyűjtemény gyarapításánál ezeket a szempontokat a legmesszebbmenőkig figyelembe kellene venni. Az együttműködésnek ez a modellje azonban nem valósult meg. A főváros vonatkozásában, Szabó Ervin könyvtárszervező tevékenységének eredményeként a századforduló során született meg a nagyvárosi könyvtári ellátásának kooperációja, hálózatszerű működtetése, az „adok, hogy adj” jelszó jegyében. Majd az 1910-es évek elején a kistelepülések könyvtári ellátásának fejlesztésére a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége is a könyvtárak együttműködésén alapuló elképzelést dolgozott ki. Ezt követően hazánkban csak az 1950-es évek közepén kapott ez a terület ismét nagyobb figyelmet, akkor, amikor világszerte a könyvtáros szakma érdeklődésének középpontjába került a könyvtárak közötti, ám ekkor már az egész Földet átfogó együttműködés, országos szinten pedig a gyűjtőkör megosztásának és az arra épülő szolgáltatásoknak kérdése.

A nemzetközi könyvtáros közéletben az országos jellegű gyűjtőköri együttműködésekre vonatkozó tervek, koncepciók időszaka az 1940-es évek vége és az 1950-es évek első fele. Elegendő itt arra utalnunk, hogy az ezekben az években előkészített és 1948-ban végleges alakot nyert az USA Farmington-terve; 1956-ra készült el a skandináv országok gyűjtőköri együttműködését szabályozó és már az országhatárokon is átnyúló Scandia-terv; a háború utáni Németország könyvtárügyének megszervezésében meghatározó szerepet játszó és a külföldi kiadványok kooperatív beszerzését segítő Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) Sonder-sammelgebietsplan programja. A gyűjtőköri kooperáció másik meghatározó eleme, a különböző tárolókönyvtári megoldások is ezekben az években terjedtek el a világ több országában.

A második világháború befejezését követően hamarosan Magyarországon is központi kérdéssé vált a könyvtárügyben, különösen a tudományos igényeket kiszolgáló könyvtárakban a gyűjtőkörök országos egyeztetése. Mielőtt azonban ezzel a kérdéssel foglalkoznánk, feltétlenül fontos kiemelnünk, hogy a könyvtárak kooperációja, a gyűjtőköri együttműködés mind a világ különböző országaiban, mind pedig hazánkban az igények kielégíthetőségének, a szolgáltatások fejlesztésének alapvető feltétele volt. Központi kérdéssé válását nem a könyvtárak vagy azok gyűjteményi érdeke, hanem a könyvtári szolgáltatások új igényekhez történő igazítása indukálta. Ne feledkezzünk meg arról, hogy az információs társadalom fordulata is ezekhez az évekhez kötődik; az információ társadalmi–nemzeti erőforrássá vált. A fejlett könyvtári kultúrával rendelkező országok könyvtárosi közvéleménye helyesen ismerte fel, hogy a jövőben a gazdasági élet meghatározó elemét jelentő információkhoz való hozzáférés biztosításában már nem az egyes könyvtárak jelentik a potenciált, hanem a könyvtárak együttese, azok rendszerszerű működtetése, ami lehetővé teszi az erőforrások akkumulálását. Mindezek együttesen oda vezettek, hogy nem csupán az egyes könyvtárak által elérendő célokat kellett újra fogalmazni, hanem meg kellett határozni magának a könyvtári rendszernek is

a célját, vagyis azt a teljesítményt, amit a könyvtári rendszer az integrált együttműködés eredményeként képes társadalmi hasznosításra bocsátani.

Magyarországon 1946-ban, az Országos Szabad Művelődési Tanács törvénytervezete definiálta a könyvtárak rendszerszerű együttműködésének szükségességét, továbbá az ennek nyomán elérendő célt. Ez mindenekelelt a könyvtárak demokratizálása, vagyis a könyvtárhasználatnak, a könyvtári szolgáltatások hozzáféréseinek – csakúgy mint az iskoláztatás – állampolgári jogként történő deklarálása volt, továbbá a könyvtári szolgálat egész országra és a legkisebb településre is kiterjedő megszervezése oly módon, hogy bármely olvasónak, bárhol joga és lehetősége legyen bármely körzeti könyvtárban, bármely állami vagy törvényhatósági gyűjteményben, továbbá bármely városi könyvtárban őrzött könyvhöz hozzájutni. A törvénytervezet e cél megvalósításának eszközéül az egységes, továbbá az egész országra kiterjedő könyvtári hálózatot kívánt létrehozni. A könyvtári együttműködés fontos elemének tervezték az úgynevezett kiegészítő könyvtár létrehozását, azoknak a műveknek a háttértárolására, amelyeknek beszerzési ára magas, vagy amelyekre csak ritkán van szükség. A tervezet szerint a könyvtári rendszer egyrészről a helyi könyvtárak, másrészről a körzeti ellátást biztosító gyűjtemények, valamint a könyvtári rendszert irányító és felügyelő országos szervek, továbbá a különböző típusú könyvtárak együttműködéséből állt volna. Jóllehet, a jogszabálytervezet nem vált törvénné, ám az abban megfogalmazott cél és eszközrendszer jelentős hatással volt a később hatályba lépett jogszabályokra.

Az 1956. évi törvényerejű rendelet előkészítésében meghatározó szerepet játszó Kovács Máté szemlélete, tervezete is ezt a felfogást tükrözte, ám a jogszabály végleges szövegében már jóval inkább azok a könyvtárszakmai szempontból nem sokat mondó frázisok jelentek meg, amelyeknek jóval több köze volt az akkori mindennapi politikai zsargonhoz, mint a könyvtárakhoz. Például: növelni kell a könyv, a könyvtár és a könyvtári rendszer művelődéspolitikai jelentőségét és társadalmi funkcióját; emelni kell a dolgozók általános, politikai és szakmai műveltségét; támogatni kell a termelést és a kutatást. Könyvtár-politikai szempontból azonban kétségtelenül helyes célt határozott meg a jogszabály: az egységes magyar könyvtári rendszer létrehozását. E cél megvalósításának eszközéül a könyvtárak, illetve a könyvtári hálózatok gyűjtőkori együttműködését, a szolgáltatások kooperációját jelölték meg. Az együttműködési modelljéül az erős hálózati elvet definiálta a jogszabály. A magyar könyvtári rendszeren belül önálló könyvtári hálózatokat alkotnak az általános tudományos szakkönyvtárak: az MTA könyvtári hálózata (hálózati központja az akadémia központi könyvtára), valamennyi tudományegyetem könyvtári hálózata és a közgazdaságtudományi egyetem könyvtára (ezeknél az intézményeknél minden esetben a központi könyvtár volt a hálózati központ). A szakkönyvtárak elsődleges hálózatszervező elvévé pedig kifejezetten a gyűjtőkör vált. Mindazonáltal a jogszabály lényegében létrehozta a magyar könyvtári rendszert: rendelkezett a könyvtárakról és együttműködésükről; számos hiányossága ellenére is megkísérelte a szakmai felügyelet és a fenntartás mint az irányítás kérdéseit rendezni; meghatározta a – többnyire kizárólag a nemzeti könyvtár feladatkörébe tartozó – központi szolgáltatásokat. Az alapjogszabály nyomán az általános tudományos könyvtárakról, valamint a tudományos szakkönyvtárakról, továbbá gyűjtőkörük elhatárolásáról, azok „profilírozásáról” a művelődésügyi miniszter 164/1958. számú utasítása rendelkezett. Tíz évvel később, a művelődési miniszter

131/1968. számú utasítása – a téma fontosságára való tekintettel – már a tudományos és a szakkönyvtárak gyűjtőköréről, valamint a szakirodalom beszerzésében való együttműködéséről adott szabályozást.

Az 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelet könyvtárszakmai szempontból is pontosabban értelmezhető célokat, feladatokat fogalmazott meg. Az általános rendelkezések között a könyvtárak hagyományos feladatain (az állampolgárok művelődési igényeinek kielégítésén) túl először jelölte meg a szakirodalmi igények, továbbá a szakirodalmi tájékoztatás kötelezettségét, valamint az információs igények kielégítését. A könyvtári kooperáció legfontosabb céljaként a dokumentumokhoz, a tájékoztatáshoz való és minden állampolgár számára egyaránt biztosítandó hozzájutást jelölte meg, és ennek rendelte alá a hálózatok, valamint az együttműködési körök szervezését is. Az elérendő könyvtár-politikai cél legmarkánsabb eleme volt, hogy a könyvtáraknak együtt kell működniük az egyéb információs, oktatási és művelődési rendszerekkel; meg kell valósítani a különböző funkciójú könyvtárak egymást föltételező és kiegészítő egységes rendszerét. Mindezekben túl először került sor arra is, hogy megfogalmazták a könyvtári szolgáltatásokat: helyben használat, kölcsönzés, könyvtárközi kölcsönzés, a könyvtári rendszerről történő tájékoztatás, bibliográfiai, szakirodalmi tájékoztatás, valamint a könyvtári rendszer más könyvtárai által nyújtott szolgáltatások közvetítése. A könyvtári együttműködés legfontosabb területétül a gyűjtőkörök pontos elhatárolását, továbbá az azokra alapozott, ám a rendszer egészében használható szolgáltatásokat határozta meg a jogszabály. E két szakmai tevékenység különösen fontos szerepet kapott a törvényerejű rendelet nyomán megjelent 5/1978. K. M. számú rendeletben, amelyben a könyvtári rendszer szervezetről és működéséről intézkedett a főhatóság. Mind a könyvtári hálózatok, mind pedig a szakterületi együttműködési körök munkájának alapját jelentette a gyűjtőkörök országos összehangolása, továbbá az annak alapján szervezett szolgáltatások teljesítése. Ám a törvényerejű rendelet alkotói nem fordítottak kellő figyelmet a központi szolgáltatások részletezésére és rendszerszervező funkciójára; továbbra sem tudták megoldani a fenntartás, a felügyelet, vagyis az irányítás kérdéseit. Tudomásunk szerint a gyűjtőköri kooperációt operatív szinten reprezentáló utolsó kiadvány több mint negyedszázaddal ezelőtt, 1986-ban jelent meg, a tudományos és szakkönyvtárak gyűjtőköri tájékoztatójaként.

Újabb törekvés az országos gyűjtőköri koordinációra

Amint az előzőekben láttuk, a magyar könyvtárügy 1945 óta eltelt időszakát szakmai szempontból mindvégig jelentősen meghatározta a könyvtárak közötti gyűjteményszervezési és szolgáltatási kooperáció kérdése, annak jogi szabályozása, módszertani és műhelykérdései. E deklarációk jelentősen segítettek abban, hogy a magyar közönség – jóllehet, esetenként kisebb, más esetekben pedig nagyobb késésekkel, de – hozzájuthasson a világ dokumentumtermését összességében többnyire reprezentáló és a különböző könyvtárak gyűjteményében őrzött dokumentumok viszonylagos teljességéhez. A könyvtárak többsége – anyagi lehetőségeitől függően – igyekezett eleget tenni az országos gyűjtőköri munkamegosztásban reá háruló feladatoknak, és a többi könyvtár közössége az adott könyvtár gyűjteményének használatával, a könyvtárközi kölcsönzés segítségével hozzájuthatott a másutt

őrzött dokumentumokhoz. A fentebb tárgyalt, ma már történelmi periódusnak tartható évek során a könyvtárpolitika és maga a szakmai közvélemény is gyakran foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, rendre készültek olyan elemzések, amelyekben megjelentek a nemzeti dokumentumvagyon érdekei is. Emellett sorra készültek azok a tanulmányok és egyéb írások, amelyek a nemzeti dokumentumbázis-gazdálkodás elengedhetetlen kellékéről, a tárolókönyvtári megoldásokról szóltak. Egy szóval, ezek a kérdések benne éltek a szakmai köztudatban és a mindennapokban. Mára azonban – miközben a fejlett könyvtári kultúrával rendelkező országok körében ma is slágertémákat jelentenek, sőt kibővültek az elektronikus dokumentumok, a digitalizálás területére vonatkozó együttműködésekkel – Magyarországon mintha eltűntek volna az e kérdésekről szóló diskurzusok; ezt mutatják a szakmai nyilvánosság különböző fórumai, továbbá a magyar könyvtári ellátásra, fejlesztésre vonatkozó normatív és egyéb meghatározó dokumentumok.

A világ információ- és dokumentumtermését reprezentáló nemzeti dokumentumvagyonról történő gondoskodás határozott szándékát tükröző koncepció és kimunkált terv 1994-ben, az *Országos Szakirodalmi Rendszertervben* (OSZIR) jelent meg utoljára. (A rendszerterv kidolgozóinak, szakmai konzultánsainak a nevét is érdemesnek tartjuk feleleveníteni: Szűcs Erzsébet, Bakonyi Géza, Kokas Károly, Martos Balázs, Nagy Miklós, Springer Ferenc, valamint Bakonyi Péter, Csurgy Árpád, Horváth Tibor, Rózsa György.) A nagyszabású, a magyar szakirodalmi ellátottságot jóval fejlettebb dimenziókba emelő, a világ fejlett országaiban működő modellek tartalmát megcélzó tervezet preambulumban a magyar könyvtárak rendszerszerű működésének koncepcióját és – elérendő teljesítményként – a világ tudományos és kulturális eredményeit magában foglaló dokumentum- és információterméshez történő hozzáférést, valamint az azokról szóló információkról, adatokról történő, legalább regisztratív szintű tájékoztatás igényét olvashatjuk. Tervezték meghatározni a hazai dokumentum- és könyvtári ellátottság optimális országos szintjét, de emellett a tervezet támaszkodott a hazai gyűjtemények révén el nem érhető dokumentumok nemzetközi szolgáltatási rendszerére is. Ennek megvalósítása érdekében olyan könyvtári rendszert kívánt a tervezet kialakítani, amelyben az országos ellátást biztosító nagy gyűjtemények állománya egyetlen gyűjteményi testet képezne. Ez a virtuális kollektív állományával és tájékoztató eszközeivel átláthatóvá, továbbá hozzáférhetővé tenné a világ tudományos és kulturális eredményeit úgy, hogy azokat országosan szervezett szolgáltatásokban jelenítené meg. Az országos gyűjtemény fejlesztéséhez, feldolgozásához, a Magyarországon hozzá nem férhető dokumentumokról történő tájékozódáshoz, az ekkoriban már működő szakirodalmi adatbázisok eléréséhez, valamint a szolgáltatások szerves egységként történő működtetéséhez a koncepció épített a legkorszerűbb könyvtártechnológiákra, az információ-feldolgozási módszerek korszerű technika nyújtotta lehetőségeinek dinamikus és folyamatos fejlesztésére, továbbá a központi formai és tartalmi feltáró szolgáltatások számítógéppel olvasható, hálózati elérésű technológiájára. Az OSZIR volt az utolsó olyan fejlesztési koncepció, amely pontosan meghatározta a könyvtári rendszerre alapozott, országos szervezettségű szakirodalmi ellátás célját: dokumentum- és információellátás. E cél elérése érdekében pontosan definiálta azt a tartalmat is, amelyet a könyvtári rendszer működésének eredményeként a társadalom hasznosítani tud. A dokumentumellátás terén a publikus dokumentumokhoz való hozzáférés, ami a teljes könyvtári rendszer vonatko-

zásában elsősorban a könyveket, a sorozatokat és a folyóiratokat jelenti, másodsorban pedig – és ez már nem a teljes rendszer, hanem az egyes szakterületek ágazati rendszerének feladata – más típusú dokumentumok is megjelenhetnek. Az információellátás terén a könyvtárak legfőbb feladatául a szakirodalmi információellátást jelölte meg. Annak tartalmát pedig a következőkben definiálta: teljes körű, bibliográfiai szintű eligazodás–tájékoztató nyújtása a világ dokumentumterméséről; főként a könyvekről, a folyóiratokról, továbbá a sorozatokról; az egyes szaktudományok területén pedig az egyéb dokumentumtípusokról is. Az OSZIR rendszertervének két fejezete foglalkozott részletesen az országos gyűjtemény kialakításának és a gyűjteményi rendszer működésének követelményeivel. Az egyik fejezet sorra vette a legfontosabb, országos szinten elvégzendő feladatokat, amelyeknek megoldásával új, valamennyi részletre és szakterületre kiterjedő, továbbá a világ dokumentumtermését valóban reprezentáló nemzeti gyűjtemény alakulhatna ki. Ezek közül itt csupán a legfontosabbakat említjük: felmérés készítése a tagintézmények dokumentumellátottságáról; elemzések készítése a meglévő állományok használatáról, beleértve a nem teljesített igények témakörének, okának, arányának meghatározását is. A vizsgálati eredmények alapján készült volna el az OSZIR gyűjtőköri kódexe. Az országos kooperációt feltételező kódex legfőbb feladatául azt határozták meg, hogy a különböző könyvtárak állománya és állománygyarapítása virtuális egészként működjön, továbbá azt, hogy meghatározza az integrált könyvtári állománynak azt a halmazát, amelynek feltétlenül meg kell lennie az országban, valamint azt is, amelyeket más úton képes a rendszer megszerezni és közvetíteni. Vagyis már ekkor megfogalmazódott az kérdés, amellyel napjainkban is egyre inkább, a jövőben pedig még gyakrabban találkozunk az állomány alakításával foglalkozó szakemberek: mi az, amit birtokolni szükséges a könyvtárnak és a könyvtári rendszernek, és mi azoknak a dokumentumoknak a köre, amelyet más gyűjteményekből csak addig és akkor szolgáltat a könyvtár vagy a könyvtári rendszer, ameddig és amikor arra igény mutatkozik. Ez a kérdés az egyedi könyvtárak szintjén már átvezet az OSZIR gyűjteményi kérdésekkel foglalkozó másik fejezetéhez, vagyis a tárolókönyvtári problémákhoz. A rendszerterv az új gyűjtőköri együttműködés alapfeltételeként határozza meg a könyvtári rendszer egészének teljesítményére ható, bővített szemléletű (aktív) tároló- és kölcsönző könyvtár létrehozását. A koncepció kidolgozóinak elgondolása szerint az aktív tároló könyvtár az egész könyvtári rendszert kiszolgáló háttérintézményként működött volna, és meghatározó szerepe lehetett volna a dokumentumellátásban, a főlős példányok hasznosításában, az állományvédelemben, továbbá a nemzeti dokumentumbázis összehangolt gyarapításában, valamint a bibliográfiai adatok cseréjében és az információszolgáltatásban. Az OSZIR rendszerterv megrekedt a elképzelés szintjén, sohasem valósult meg, és a magyar könyvtárügy nagy kárára még szemlélete vagy egyes elemei sem kerültek be a könyvtári rendszerről értekező vagy az arról rendelkező dokumentumokba.

A gyűjtőköri kooperáció kérdése napjaink könyvtárügyében

Az OSZIR rendszerterv megjelenése óta eltelt csaknem két évtized alatt közreadott, a magyar könyvtárügyre, könyvtárpolitikára vonatkozó dokumentumok, jog-

szabályok, fejlesztési tervek, egyike sem foglalkozott az országos dokumentumvagyon állapotának vizsgálatával, mint ahogyan nem foglalkozott annak fejlesztési igényeivel, továbbá a gyűjtőköri kooperáció működésével, és amennyiben szükséges, annak újragondolásával, újraszabályozásával sem. A könyvtárak dokumentumszolgáltatással kapcsolatos kooperációjának kérdése egyetlen területre szűkült, az Országos Dokumentum-ellátási Rendszer (ODR) létrehozására (1998) és annak szolgáltatásaira. Ám a szolgáltatás megfelelő színvonalú működésének, amint azt az előzőekben is láttuk, van egy alapfeltétele; a minőségi input, vagyis a gyűjteményszervezés. E témát azonban az ODR-ről szóló jogi szabályozás mellőzi, és nem rendezi más szabályozás sem. Így, véleményünk szerint, az ODR-modell meglehetősen féloldalasra sikerült, mivel kizárólag az output, a szolgáltatás felől valósít meg normatív szabályozást, és elmaradt az inputról, vagyis az ODR által szolgáltatott nemzeti dokumentumvagyon minőségéről, szervezéséről történő intézkedés. Mindemellett a hazai dokumentumellátottság minimális vagy optimális szintjének meghatározása is hiányzik belőle. Féloldalas a rendszer azért is, mert – amint azt több, fejlett könyvtári kultúrával rendelkező ország példája mutatja – a hasonló jellegű szolgáltatási rendszernek és egy ország könyvtári ellátásának, a nemzeti dokumentumvagyon-gazdálkodásnak elengedhetetlen feltétele az aktív tárolókönyvtár létrehozása, továbbá az országban őrzött valamennyi dokumentum metaadat-állományát kereshetővé tevő nyilvántartás elkészítése, integrálása. Mindez azt jelenti – ugyan az ODR lehetővé teszi, hogy valamennyi használó hozzá tudjon jutni a könyvtárak gyűjteményében őrzött dokumentumokhoz, ám – kétségesse válhat: vajon a világ dokumentumtermését is reprezentáló nemzeti gyűjteményből meríthet-e a használó. Vajon állíthatjuk-e, hogy a virtuális nemzeti gyűjteménybe valamennyi szakterületre kiterjedően bekerül a külföldi könyv- és folyóirattermés valamennyi reprezentáns dokumentuma, illetve rendelkezünk-e azokhoz távoli hozzáféréssel? Anélkül, hogy jóslásokba bocsátkoznánk, úgy véljük, feltétlenül érdemes lenne ennek vizsgálata. Gondolunk itt különösen azokra a nem teljesített kérésekre, amelyek gyakran bele sem kerülnek a rendszerbe, meg sem jelennek ott, mert az ODR és egyéb nyilvántartások, online katalógusok segítségével az derül ki, vagy úgy tűnik, hogy a keresett dokumentum nem található meg az országban (pedig lehetséges, hogy csupán még nem történt meg az adott mű metaadatainak konverziója); az olvasó pedig nem tudja, nem akarja vállalni a külföldről történő átkérés jelentős, az igényelt dokumentum árával gyakran azonos nagyságrendű költségeket. A fenti kérdésekre csupán az egész országra kiterjedő vizsgálat eredményinek nyomán lehetne választ adni. Ám ma még úgy tűnik, hogy az ilyen jellegű vizsgálatokra nincs hajlandóság vagy lehetőség. Pedig a kérdések egy részére az ODR-adatok alapján is lehetne választ adni, illetve az ODR-adatok elemzése fontos szempontokat adhatna e munka elvégzéséhez. Jelenleg azonban hiányzik az ODR-szolgáltatás hatásának, működési minőségének részletező vizsgálata is. Állnak ugyan rendelkezésünkre részleges adatok (magunk is azok alapján dolgoztunk) az ODR-ről, továbbá bőségesen találunk szakirodalmat a rendszer működési modelljéről, a jogszabály céljáról, értelmezéséről stb., ám szinte teljesen hiányoznak azok az elemző írások, amelyek a lassan már tíz éve működő szolgáltatás minőségét, hatékonyságát vizsgálnák. Így például nincsenek ismereteink, vagy legalábbis a szakmai nyilvánosság fórumain nem találhatók információk a nem teljesített kérésekről, azok okairól. Pedig nyilvánvaló, hogy rendszerben ilyenek is ta-

lálhatók (erről érdemes lenne egy-egy szakterülethez jól értő és a könyvtárak szolgáltatásait rendszeresen használó olvasót is megkérdezni). Erre vonatkozóan egy, országos méretekben ugyan nem reprezentatív, de igen nagy mintával dolgozó kutatás eredményét tudjuk itt az olvasókkal megosztani. Az empirikus kutatás egy nagy, országosan is számottevő könyvtári hálózat hozzá beérkező ODR-igénylésének teljesítési adatait vizsgálta: a könyvtárakba beérkezett kérések teljesítését, pontosabban szólva az azok közül nem teljesített kérések mennyiségét, arányát és okait. A négy és félezer kérésből közel nyolcszáz kérést (kb. 18%) nem tudott a könyvtár szolgáltatni. Ez ennyi elégedetlen olvasót és a könyvtárak presztízsét nem pozitív irányba módosító véleményt jelentett. A nem teljesítés oka sokféle lehet. Mint például a kért dokumentum kölcsönzés alatt van, nem kölcsönözhető, mert a prézensz kollekció része, vagy tartós letétben van, elveszett vagy kallódik, feldolgozás, köttetés alatt van, figyelmetlen volt a kérő könyvtár és még számos egyéb ok. A meglehetősen nagy mintát jelentő mennyiség alapján talán indokolt lehet az a feltételezésünk, hogy más gyűjteményekben is hasonlóak lehetnek az arányok. Ugyanígy nincsenek információink a rendszerbe be sem kerülő dokumentumigényekről. Pedig az azokra vonatkozó kérések gyűjtése és vizsgálata bizonyára jóval közelebb vinné a magyar könyvtári rendszert a társadalmi igények folyamatos figyelemmel kíséréséhez. A rendelkezésünkre álló, kizárólag a könyvtárak által küldött, illetve a gyűjtemények által fogadott kérésekre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy az ODR keretében szolgáltatott dokumentumok mennyisége a jogszabály megjelenése előtti évekhez viszonyítva, amikor a könyvtárközi kölcsönzés mennyisége éves átlagban, országosan a húsz-huszonkétezer körül mozgott, igen dinamikus emelkedett: 2004-re több, mint duplájára nőtt, majd két év múlva, 2006-ban az ODR-ben megjelenő kérések száma meghaladta a hetvenháromezret. Ez a mennyiség egyben a rendszer eddigi legnagyobb teljesítménye volt. 2007-ben jelentős visszaesés következett: megközelítőleg negyvenháromezre csökkent a rendszerben megjelenő igények száma, és azóta is a negyvenezres szintet tartja. A mennyiség jelentős csökkenéséhez kétségtelenül hozzájárult az ODR-tranzakciók állami támogatásának csökkentése, további okait kereshetjük az online tartalmak népszerűségének növekedésében és még számos más tényezőben is. Kérdés, hogy e tényezők között vajon szerepelnek-e azok a szempontok, amelyek az országos gyűjtemény minőségének összetételét, az igényeknek történő megfelelést vizsgálják. Nem tudni, ugyanis a szakmai nyilvánosság előtt sem ezek, sem pedig más szempontok eddig nem jelentek meg.

Sajnálatos módon a könyvtári ellátásról szóló hatályos törvény sem foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Jóllehet, a törvény könyvtári rendszert deklarálni, amelynek feladata a könyvtárhasználati jog gyakorlásának biztosítása, ám ezen belül több kérdéssel adós marad. Hiányzik annak definiálása, hogy ez a könyvtárhasználati jog milyen tartalmak hozzáférést biztosítja, és egyáltalán nem beszél a szolgáltatások tartalmi kérdéseiről, vagyis arról, hogy a könyvtárhasználók milyen szinten kaphatnak szolgáltatást a világ információ- és dokumentumterméséről, milyen mélységben lehetséges azok belföldi elérhetősége. Azaz a törvény is mellőzi a hazai dokumentum- és könyvtári ellátás országos szintjének meghatározását. Nem esik szó arról az ODR-ről rendelkező paragrafusokban sem, pedig a törvény címében a könyvtári ellátás kifejezés szerepel. Véleményünk szerint már csak ezért is szükséges lett volna definiálni, hogy mi a pontos tartalma, minimuma és optimuma

az ellátásnak. Igazságtalanok lennénk azonban, ha a téma tárgyalása során nem emlitenénk, hogy a törvény alapján az ODR-szolgáltatásban meghatározó könyvtárak számára a tárca a dokumentumbeszerzés támogatására, továbbá a szolgáltató könyvtárak technikai felszereltségének javítására, szoftver beszerzésre, illetve az ODR-t kiszolgáló technikai, technológiai fejlesztésekre külön állami támogatást nyújt. Az összeg nagyságrendje többéves átlagban és éves szinten százmillió körül mozog, amelyet még kiegészít a mintegy tízmillió forintnyi postaköltség-támogatás is. Ebből az összegből évente átlagosan 1,8 millió forint jut egy-egy ODR-szolgáltató könyvtárra. Nézzük meg ezeket az összegeket abból a szempontból, hogy mennyi könyv-jellegű dokumentumot lehetséges a külön állami támogatás révén beszerezni! Az interneten fellelhető források azt mutatják, hogy a külföldi megjelenésű könyvek átlagára, forintra átszámolva, az utóbbi években ötezer forint körül mozgott. Ez azt jelenti, hogy a dokumentumbeszerzésre fordított külön állami támogatás teljes összegéből mintegy húszezer külföldi megjelenésű kötetet tud a magyar könyvtári rendszer beszerezni, egy ODR-szolgáltató könyvtárra pedig ebből mintegy háromszázhatvan kötet jut. Annak érdekében, hogy ezeket az arányokat pontosabban érzékeltessük, összegyűjtöttük a világban legmeghatározóbb nagyságú könyvkiadást produkáló tíz ország (USA, Egyesült Királyság, Kína, Oroszország, Németország, Spanyolország, India, Japán, Franciaország, Olaszország) éves új megjelenésű vagy új kiadású kötetinek számát. Éves átlagban e tíz országban, amelyek nem csupán a kiadványok számában, hanem az általuk beszélt, művelt nyelvek vonatkozásában is jórészt lefedik a világot, ez a szám egymillió-háromszázezer, egymillió-négyszázezer kötet közé tehető. Az ODR-szolgáltatásokra biztosított külön állami támogatás tehát a fenti kiadott könyvmennyiség 1,5 százalékának beszerzését teszi lehetővé. Természetesen közismert, hogy a könyvtárak saját beszerzési kereteikből is vásárolnak külföldi megjelenésű kiadványokat, ami nyilvánvalóan javítja ezeket az arányokat, ám jól ismerve a könyvtárak egyébként is meglehetősen szerény beszerzési lehetőségeit, aligha gondolhatjuk, hogy ez utóbbi nagyságrendekben változtatna azokon.

Záró gondolatok

A dokumentumokhoz történő hozzáférés, valamint a közreadott dokumentumok adatairól történő tájékoztatás kérdésköre az utóbbi évtizedekben végbement technológiai változások és IKT-fejlesztések, digitális tartalomszolgáltatások nyomán újabb elemekkel bővült. Mindez azt jelenti, hogy az országos könyvtári gyűjtőköri kooperáció kérdésének tárgyalása során nem hiányozhatnak ezek a szempontok sem. Jóllehet, e téren még olyan előzményeink sincsenek, mint a nyomtatott dokumentumok esetében, és az e területtel foglalkozó intézmények jóval heterogénebbek, mint a könyvtárak, ezért a munkamegosztás, a gyűjtés, a megőrzés kérdését jóval nehezebb átlátni és megszervezni, továbbá érvényesíteni. Am számos európai és Európán kívüli ország megoldotta már e kérdést, vagy elindult a megoldás felé vezető úton. A legjobb gyakorlatok hasznosításával, honosításával hazánkban is elindulhatna e program koncepciójának kidolgozása.

Az előzőekben bemutatott problémák a magyar könyvtári rendszernek csupán egyetlen szegmensével, a gyűjtőköri együttműködéssel, illetve – a szolgáltatások

felől közelítve – a magyar könyvtárak dokumentumszolgáltatási lehetőségeinek pozícióival foglalkoztak, és közel sem állíthatjuk, hogy e téren a teljességre törekedtünk volna.

A magyar könyvtárak tevékenységét meghatározó alapvető dokumentumok analízise azt mutatja, hogy hazánkban a nemzeti gyűjtőkori együttműködés korábbi keretei felbomlottak vagy csupán nyomokban léteznek, az újak pedig még nem alakultak ki, és úgy tűnik, a könyvtárügyért felelős hatóságok, intézmények, szervezetek látókörébe be sem kerültek ezek a kérdések. Sok évvel a könyvtári törvénynek emlegetett alapjogszabály megjelenése után fontosnak tartanánk, hogy a könyvtárügyért, az információellátásért, továbbá a tudományos élet szervezéséért, a könyvtári ellátásért felelős magyar hatóságok és nem utolsósorban a könyvtáros szakma, a szakmai szervezetek párbeszédet folytassanak az immár akuttá vált kérdéstről. E problémahalmaz megoldása nélkül aligha beszélhetünk az információs és tudás alapú társadalom magyarországi megvalósulásáról, és még kevésbé arról, hogy a könyvtárak e társadalom alapintézményei lehetnének. Az OSZIR rendszertervét – természetesen, a megfelelő módosításokkal, aktualizálásokkal – alkalmasnak tarjuk arra, hogy e nagyszabású tervező és fejlesztő munka alapját, koncepcióját képezze.

Webarchiválási politikák

Immáron öt esztendeje annak, hogy a Magyar Elektronikus Könyvtár egyik atyjaként számon tartott Drótos László a miskolci Networkshopon előrukkolt egy Magyar Internet Archívum létrehozásának gondolatával.¹ A kérdés már akkor több volt, mint időszerű. A magyarországi szaklapokban azóta nem egy, a külföldi fejleményekről tudósító cikk, referátum látott napvilágot, közöttük olyanok is, amelyek a „nagy nemzetek” helyett a „kis európai nemzetek”, így például a csehek vagy litvánok webarchiválási gyakorlatát ismertetik.² A hazai szakemberek is igyekeztek a problémát napirenden tartani.³ A kérdés jogi aspektusaival is foglalkozott a Tudományos és Műszaki Tájékoztatásban megjelent cikkében⁴ Rónai Iván, aki konkrét javaslattal is élt a hatályos köteleispéldány-rendelet (60/1998) megváltoztatásának tárgyában. A szerzői jog kérdésköre felől közlített a témához Amberg Eszter, aki – ugyancsak a TMT-ben megjelent – tanulmányában⁵ arra is felhívta a figyelmet, hogy a jelenleg érvényben lévő köteleispéldány-rendelet elviekben rendelkezik a távoli hozzáférésű dokumentumok beszolgáltatásának kötelezettségéről, más kérdés, hogy a szolgáltatásra kötelezettek többségének értelmezésében az elektronikus dokumentum rendeletbe foglalt definíciója nem vonatkozik az online kiadványokra.

A témát taglaló írások rendre kitérnek azokra az alapelvekre, amelyek mentén a különböző országok jogalkotói, illetve érintett intézményei (legtöbbször a nemzeti könyvtár vagy annak társintézményei) a webarchiválást megoldani igyekeznek, illetve amelyeket koncepcióként a vonatkozó jogszabályokba ágyaznak. Az elképzelések a főbb pillérek tekintetében gyakorta egyeznek. Ilyenek például a nemzeti webterület archiválása (esetünkben a *.hu* végű doménnevek alá tartozó online tartalmaké) általában a webaratás módszerével; a távoli hozzáférésű kiadványokra, illetve a born-digital dokumentumokra (e-folyóiratokra, e-könyvekre) vonatkozó köteleispéldány-szolgáltatás jogi szabályozása; valamilyen szelekciós elv alkalmazása a gyűjtés során (pl. bizonyos online kiadványtípusok kizárása az archiválандók köréből). Jelen írásomban a kurrens webarchiválási politikákat, valamint a mögöttük húzódó megfontolásokat szándékozom sorra venni, mindenekeelőtt *Thomas Chaimbault* „L’archive du Web”⁶ című tanulmányára alapozva.

* * *

Alapelvek

Teljes körű gyűjtés és archiválás

E megközelítés a teljes webterület learatását célozza meg. E koncepcióra példa az 1996-ban indult Internet Archive (IA) kezdeményezés, amely mindenféle válogatás nélkül végzi a weben megjelenő tartalmak archiválását, méghozzá úgy, hogy tevékenységéhez nem kéri a tartalmakat előállítók hozzájárulását, okot szolgáltatva az eljárással kapcsolatban felmerülő szerzői jogi aggályokra. Az IA, amelynek felhasználói sajátos Robin Hoodokként szabadítják fel a mások által digitalizált, szerzői jogi hatály alá eső műveket⁷, ugyanakkor egy nemzetközi konzorcium (International Internet Preservation Consortium, <http://netpreserve.org/about/index.php>) tagjaként, nagy nemzeti könyvtárakkal, archívumokkal karöltve igyekszik választ találni az interneten elérhető tartalmak hosszú távú megőrzésével és szolgáltatásával kapcsolatban felmerülő kérdésekre.

Célzott (exhausztív) gyűjtés és archiválás

Az ezt a politikát követő webarchiválásban érdekelt intézmények a webterület egy kijelölt szegmensének, jellemzően az egy nemzeti doménnév alá tartozó webtartalomnak a gyűjtését és megőrzését végzik, azt azonban teljes körűen, „kimerítő” jelleggel. Viszonylag széles körben alkalmazott stratégiáról van szó. Két példa: a 2010-ben lezárult svéd Kulturarw3 projekt, illetve a finnországi EVA projekt, de ugyancsak domén alapon gyűjt és archivál Franciaországban a nemzeti könyvtár és a Nemzeti Audiovizuális Intézet, valamint az osztrák jogi szabályozás⁸ is lehetővé teszi az .at doménnév alatt működő kiadványok learatását. Ez a megoldás kínálkozik az e-kötelezpéldány-szolgáltatás kötelezettsége alá nem eső, dinamikus tartalmú online elektronikus kiadványok (blogok, levelezőlisták stb.) archiválása tekintetében. Mindenképp előnyös tehát átültetnünk e politikát a magyar gyakorlatba, mindenekelőtt megteremtve a szükséges jogszabályi hátteret, a kötelezpéldány-rendelet szintjén rögzítve a nemzeti könyvtár jogosultságát a teljes magyar webterület „learatására”.

Válogató gyűjtés és archiválás

E megközelítés a webterület egy vagy több meghatározott szelekciós elv alapján történő archiválását foglalja magában. A válogatás alapja lehet minőségi kritérium, valamilyen tartalmi szempont, esetleg célzottan bizonyos típusú weboldalak összegyűjtése. A kiválasztott weboldalakról az archiváló intézmény meghatározott időközönként pillanatfelvételt készít. A válogató archiválásra jó példa az Ausztrál Nemzeti Könyvtár PANDORA elnevezésű projektje⁹. (A kapcsolódó útmutató részletes tájékoztatást ad a válogatás szempontjairól: <http://pandora.nla.gov.au/selectionguidelines.html>.)

Tematikus gyűjtés és archiválás

Az előző egy speciális esete általában bizonyos eseményekhez kötődik. A Francia Nemzeti Könyvtár (BnF) a 2002-es elnöki és törvényhozási, valamint a 2004-es regionális és uniós választások alkalmából készített tematikus gyűjteményt, míg a washingtoni Kongresszusi Könyvtár például az egyes választásokról és a 2003-as iraki háborúról készített hasonló archívumot¹⁰. Tematikus gyűjtemények természete-

tesen másféle alapokon is létrejöhetnek. Ilyen például a Heidelbergi Egyetem DACHS (Digital Archives for Chinese Study) projektje¹¹, vagy az ARCHIPOL projekt¹², amely a holland politikai pártok weboldalait gyűjti össze.

Kombinált gyűjtés és archiválás

Miután önmagában egyik megközelítés sem kínál tökéletes megoldást az interneten található kulturális örökség megőrzése tekintetében, több országban is a koncepciók kombinálása mellett döntöttek. Franciaországban és Dániában például a nemzeti doménnevek alá tartozó weboldalak teljes körű, célzott gyűjtése kiegészül a meghatározott kritériumok alapján történő, válogató jellegű, valamint a bizonyos eseményekhez kapcsolódó, tematikus gyűjtéssel.

A webarchiválási politikák jogszabályi háttérét jelentő kötelességpéldány-törvények legtöbbször a korábbi, elsősorban a papíralapú kiadványokra vonatkozó jogszabályok kiegészített változatai, és országonként eltérő módon határozzák meg az általuk érintett távoli hozzáférésű kiadványok értelmezési körét. A különböző (nyelvi, földrajzi, tematikus) meghatározások azonban nem szükségszerűen jelentenek szelektív jellegű gyűjtést, a köteles példányok gyűjtését végző intézmények ugyanis a törvénybe foglalt definíciók lehető legtágabb értelmezésében érdekeltek.

Kivitelezés

A webarchiválási stratégiákat a kivitelezés szempontjából ugyancsak kategorizálhatjuk.

Automatizált gyűjtés

Az automatikus gyűjtés során egy keresőrobot végzi el a webaratást előre definiált kritériumok alapján. Általában a célzott gyűjtésben alkalmazzák, például az egy nemzeti domén név alá tartozó weboldalak „learatására”. Ilyen módon gyűjtötték egybe a svéd Kulturarw3 projekt során a .se végű doménnevek alá tartozó tartalmakat.

Részben automatizált gyűjtés

Az előzőtől annyiban különbözik, hogy szigorúbbak a szelekció kritériumai, ennek megfelelően a – minőségi követelményeket is könnyebben érvényesítő – válogató gyűjtések során alkalmazzák. Példa rá a fentebb már megemlített ausztrál PANDORA projekt.

Manuális gyűjtés

Nem jellemző, hogy az archiválandó webtartalmak begyűjtését kizárólag az emberi tényezőre bízzák, de erre is van példa: a Québeci Nemzeti Könyvtár azokat a monográfiákat és sorozati kiadványokat gyűjti és indexeli ily módon, amelyeket a québeci kormányzat tett elérhetővé az interneten. Az erősen válogató gyűjtés során minden egyes publikációra vonatkozólag külön licencmegállapodást kötnek az érintett kormányzati szervvel vagy miniszterrel, amelynek értelmében utóbbi a vonatkozó kiadvány szerzői jogát átruházza a könyvtárra. A humán faktor megkerülhetetlenségét egyébiránt a francia nemzeti könyvtárban is felismerték, ahol az automati-

zált gyűjtés (webarátás) során felmerülő hibák korrekcióján túl a mély weben közzétett tartalmak azonosítása, válogatása és gyűjtése is manuális úton valósul meg.

Végül jegyezzük meg, hogy az ésszerűség keretein belül történő, lehetőség szerinti teljességre való törekvés az internetarchiválás terén azt igényli, hogy a nemzeti gyűjtemények összehangolják ez irányú erőfeszítéseiket. Ennek eszköze a már korábban említett, immáron 35 nemzeti könyvtárat tömörítő *International Internet Preservation Consortium* nevű szervezet, avagy az Európai Bizottság által kezdeményezett *Network European Deposit Libraries* (Letéti Könyvtárak Európai Hálózata) projekt.

Egy példa – Új-Zéland

Az Új-Zélandi Nemzeti Könyvtár (NLNZ) jól kidolgozott, komplex technológiai arzenálja kiváló eszközként szolgál a kötelezpéldány-rendelet¹³ hatálya alá eső elektronikus dokumentumtípusok begyűjtésére és archiválására.

Az e-köteleként szolgáltatandó „born-digital” kiadványokat létrehozóik a Web Deposit Tool¹⁴ alkalmazás segítségével juttathatják el a Nemzeti Digitális Örökség Archívumba (National Digital Heritage Archive)¹⁵, amely utóbbi technológiai hátterét az Ex Libris csoporttal közösen fejlesztett Rosetta digitális megőrző rendszer¹⁶ jelenti. A weboldalak szelektív jellegű gyűjtésére a British Libraryvel együttműködésben kifejlesztett, nyílt forráskódú Web Curator Tool szoftvert¹⁷ kezdtek el használni. E gyűjtések eredményeiből nemzeti webarchívum (New Zealand Web Archive) épül. Az Új-Zélandi Nemzeti Könyvtár először 2008 októberében végezte el a teljes nemzeti webterület aratását, másodszer az Internet Archive-ot bízta meg a feladattal. Utóbbi 2010. május 12-e és június 5-e között, mintegy 24 nap alatt 170 millió URL-ről gyűjtött össze 6,1 terabájtnyi adatot, utóbbiakba beleérte a naplófájlokat is.

A nemzeti webarchívumban való keresgéléshez a könyvtár online katalógusa felől kell elindulni. A találati listában a címek mellett látható [electronic resource] bejegyzés tanúskodik arról, hogy archivált weboldalról vagy egyéb online publikált kiadványról van szó. A leírás (1. ábra) alján az „Archived copy” kifejezésre kattintva jutunk el a könyvtár integrált rendszerében (Voyager-ben) őrzött intellektuális egységekhez, voltaképpen a példányokhoz (2. ábra).

The screenshot shows the National Library of New Zealand Catalogue interface. At the top, it says "National Library of New Zealand Catalogue" and "Find items within the National Library". Below this is a search bar with the text "New Zealand" and "Auckland Cricket". The search results show "You are connected to the National Library of New Zealand Catalogue" and "Search Request: Keyword Relevance = auckland cricket". The search results display "1 of 11 results". The first result is "Title: Welcome to the official web site of Auckland Cricket [electronic resource]". The publisher is "Auckland Cricket Association". The description is "Updated irregularly". The subject is "Auckland Cricket Association; Cricket -- New Zealand -- Auckland; Link to: Auckland Cricket Association". At the bottom, there is a link to "Archived copy" circled in red.

1. ábra

Results 1 - 4 of 4

<http://www.aucklandcricket.co.nz/>
[View digital content](#)

Date Harvested: 20-09-2009

<http://club.aucklandcricket.co.nz/>
[View digital content](#)

Date Harvested: 04-10-2008

<http://www.aucklandcricket.co.nz/>
[View digital content](#)

Date Harvested: 20-09-2007

<http://club.aucklandcricket.co.nz/>
[View digital content](#)

Date Harvested: 19-09-2007

2. ábra

Ezek valamelyikére kattintva, mindenekelőtt tájékoztatást (3. ábra) kapunk az aratás időpontjáról és a lehetséges technikai korlátokról (pl. esetenként nem működő linkek).

This archived website contains the public web pages produced by the author.
Normal copyright restrictions apply.

Navigate the website by using the hyperlinks, tables or the site map, as the search boxes may not function. Links to content located on another author's website will not be accessible from this archived website, but may have been captured separately. While we endeavour to make a complete copy of the website, there are times when content may not have been captured due to technical limitations.

Date of Harvest: 20 September 2009 at 08:00 PM

Click the link below to view the archived website:

<http://www.aucklandcricket.co.nz/>

3. ábra

Innen már csak egy kattintás a Rosetta rendszerben hosszú távú megőzésre elraktározott, az NLNZ saját fejlesztésű alkalmazásával emulált módon megjelenített, learatott webtartalom megtekintése (4. ábra).

Zárszó

Ma a nemzeti kulturális örökségünk jelentős része eleve digitális formában (ún. born-digital kiadványként) jön létre, és publikálásának egyedüli módja a világhálón való közzététel. E kulturális javak hosszú távú megőzésének sürgető fontosságát a fejlett országok felelős intézményei – élükön legtöbbször a nemzeti könyvtárakkal – és döntéshozói viszonylag korán felismerték, és megtették a lépéseket a probléma orvoslására. E lépések közül az egyik legfontosabb a jogszabályi háttér megteremtése, amely általában a hatályos kötelezpéldány-rendelet célnak megfelelő módosítását, esetleges újraalkotását foglalja magában. Jóllehet, hazánkban már évekkel ez-

4. ábra

előtt született olyan kezdeményezés, amely egy nemzeti internet archívum létrehozását szorgalmazta, Magyarország továbbra is lépéshátrányban van még a régió némi államaival szemben is. (Ausztriában, Csehországban, Horvátországban, Lengyelországban, Szlovéniában már most működik webarchívum, és a legtöbb helyen a jogi szabályozás is megoldott. Szlovákiában többek között a jogi háttér megteremtése késlelteti a probléma megoldását.) Mindent el kell követnünk, hogy Magyarország ezen a területen is felzárkózzon a többi fejlett országhoz, és hogy kulturális örökségének és a jövő generációk információigényét kielégítő forrásoknak nagy jelentőséggel bíró hányada ne menjen jóvátehetetlenül veszendőbe.

JEGYZETEK

- 1 Drótos László: Mi a MIA? – Javaslat egy Magyar Internet Archívum létrehozására. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 53. (2006) 6. sz. 267–274. p.
Elektronikus változat: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=4431&issue_id=473
- 2 A litván példáról lásd: Jodelis, Remigijus: Harvesting and archiving of electronic resources in Lithuania: towards virtual library. Ref.: Elektronikus források begyűjtése és archiválása Litvániában. Úton egy virtuális könyvtár felé / Birkás Bence. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 51. (2004) 6. sz. 257–260. p.
Elektronikus változat: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=3640&issue_id=451;
a cseh példáról lásd: Gruber, Lukáš–Sibek, Tomáš–Coufal, Libor: Archivace webových strán

- nek v českém prostředí aneb Jak funguje WebArchiv. = Čtenář, 61. (2009) 5. sz. Ref.: Cseh weboldalak archiválása avagy Hogyan működik a WebArchiv? / Prókay Margit. – <http://www.kithirlevel.hu/k.php?k=11365&s=1&h=w>
- 3 Vö.: [http://www.vilagtudomany.hu/index.php?data\[mid\]=7&data\[id\]=260&internetarchivum-abritishlibraryiselindította](http://www.vilagtudomany.hu/index.php?data[mid]=7&data[id]=260&internetarchivum-abritishlibraryiselindította)
- 4 Rónai Iván: Kulturális digitalizálás – félúton az Europeana felé. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 56. (2009) 8. sz. 371–377. p.
Elektronikus változat: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=4431&issue_id=473
- 5 Amberg Eszter: Szerzői jog a digitális könyvtárban. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 57. (2010) 6. sz. 250–258. p.
Elektronikus változat: http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5330&issue_id=515
- 6 <http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/document-1730>
- 7 Lásd erről: <http://dancsz.fxnet.hu/konyvtar/a-google-books-esete-robin-hooddal>
- 8 Lásd: www.onb.ac.at/files/Mediengesetznovelle_BGBI_8_2009.pdf
- 9 A projektről bővebben lásd: Dippold Péter: A nemzeti bibliográfiák gyűjtőköre, avagy elérhető-e a teljesség? = Könyvtári Figyelő, 52. (2006) 2. sz. 261–268. p.
Elektronikus változat: <http://ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2006/2/dippold.html>
- 10 <http://lcweb2.loc.gov/diglib/lcwa/html/lcwa-home.html>
- 11 <http://www.sino.uni-heidelberg.de/dachs/>
- 12 <http://www.archipol.nl/english/index.html>
- 13 Rövid ismertetés a kötelezpéldány-szolgáltatásról a könyvtár honlapján: <http://www.natlib.govt.nz/services/legal-deposit-donations/legal-deposit-intro>
- 14 <http://ndha-wiki.natlib.govt.nz/ndha/pages/NDHAWebDepositToolIntro>
- 15 <http://www.natlib.govt.nz/services/about-us/current-initiatives/ndha>
- 16 <http://www.exlibrisgroup.com/category/RosettaOverview>
- 17 <http://www.natlib.govt.nz/services/get-advice/digital-libraries/web-curator-tool>

Bibliotheca pro futuro

Alighanem elérkezett az az idő, amikor a közkönyvtáraknak kettős „fronthatás-sal” kell szembenézniük. Ezek közül az első viszonylag régi téma, ez pedig az olvasás kérdése. Erről nagyon sok szó esett az utóbbi években, a helyzet folyamatosan lehetőséget ad az aggodalomra és a mozgósító törekvésekre, a megoldáskeresésekre egyaránt. Azonban nem ezzel a jól ismert jelenséggel szeretnénk foglalkozni **vitaindítónak is szánt gondolat-kísérletünkben**, hanem a fronthatás újabb oldalával. Ez pedig a nyomtatott könyv jelenének, jövőjének kérdése, és esetleges hatása a hazai könyvtári szolgáltatások helyzetére.

Amíg az első kérdéskör arra ad lehetőséget, hogy bástyáinkat erősítgetve, valamiféle kulturális végvárák szerepébe képzeljük magunkat, ezáltal kulturális szakemberként egyfajta hősi mítoszt is teremtsünk önmagunk számára (ami nem lebecsülhető erőforrás), addig a nyomtatott könyvtári dokumentumok „transzmutációja” azt üzeni az információs szolgáltatások terjesztésében oly nagy érdemeket szerzett, és ezekre annyira büszke könyvtárosoknak, hogy végváraik esetleg légváraikká válhatnak, ők pedig (legalábbis jelenlegi létszámukban) fölöslegessé, letűnően lévő anakronisztikus szakmává, csatlakozva a szemfelszedők és más megszűnt vagy megszűnően lévő professziók tömegéhez.

Mire ez a nagy aggodalom? A technika fejlődése pár évvel ezelőtt forradalmasította egy meglévő jelenség, az elektronikus könyvtári dokumentum felhasználását. Ez elsőként a hangzó anyagoknál jelent meg, majd a filmfelvételek következtek, akár legális, akár illegális (főként az utóbbi) csatornákon hihetetlen forgalmat bonyolítva. Meg kell jegyezni, hogy bizonyos minőségbeli megalkuvást jelentett a tömörítő eljárások használata, azonban a felhasználók által alkalmazott internetes hozzáférés sebességének növekedésével és a tömörítési eljárások technológiai fejlődésével ez a gátló tényező is csökkenni látszik.

A zenehallgatás és filmnézés technikai feltételei tehát adottak voltak, az írott dokumentumok olvasása azonban nagyobb kényelmetlenséggel (megterheléssel) járt a felhasználó számára mindaddig, amíg el nem készült az a technológia, amely a digitális művek olvasásának hátrányait legyőzte, tekintve, hogy az e-inkes felület a szemet nem terheli meg, tízezres oldalszámot lapozhatunk egy feltöltéssel, és kvázi teljes könyvtárakat magunkkal hordozhatunk néhány dekányi berendezésen, lehetőséget kínálva egyfajta fogyasztói „tobzódásra” is.

Az elmúlt két-három év nagy kérdése az volt, hogy ez most múló divathullám, avagy új felhasználói szokásokat generáló fejlődési szakasz? Amennyiben az utóbbi, akkor ez a nyomtatott dokumentumok mellett, avagy azok helyett, illetőleg fokozatosan azok helyébe lépve teremti meg a maga új világát?

Az elmúlt egy év tendenciái afelé mutatnak, hogy nem divathullámról van szó, hanem a felhasználói szokások átrendeződésének kezdetéről. Nyilvánvaló, hogy ez az átrendeződés nem egyszerű és egységes folyamat, életkortól, szociális helyzettől és szocializációtól egyaránt függ. A növekvő piaci (és társadalmi) részese-

dés azonban olyan tendencia, amelynek hatásai átfogóak, és alkalmasak arra, hogy megingassák biztonságérzetünket, és nagy kísértést hordoznak arra, hogy ezeket tagadjuk, a hagyományos technológia kiegészítőjeként fogjuk fel, ahogyan talán annak idején egyes vitorlás tengerjárók kapitányainak is megfordult a fejükben, hogy a gőzturbina lényegében szélcsend idejére való. Mert a szívükben elképzelhetetlen volt a tengerész-szakma kifeszített, fehérlő vitorlák nélkül. És bizony, vitorlát máig látni, de ma már senkinek nem fordul meg a fejében, hogy az lenne a meghatározó.

Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a könyv, a nyomtatott dokumentum és az olvasás nem azonos egymással, és bár a nyomtatott anyagok nem tűnnek el egyik napról a másikra, szerepük egyre szerényebb lesz, egyre csökken, mindaddig, amíg el nem érik azt a piaci (társadalmi) arányukat, amelyet a birtoklási vágy, a nosztalgia, valamint néhány praktikus használati megfontolás fenntart számukra. Nem azt állítjuk tehát, hogy a könyv eltűnik, mint ahogyan például a televízió sem ölte meg a filmet, viszont erőteljes újrapozicionálódásról volt és van szó a kulturális javak élvezetének terén, ahogyan annak idején a film és mostanában a könyv esetében is.

A változás jelentős pozitívuma lehet, hogy az új generációk olvasáshoz való viszonya esetleg javul. A művekhez való hozzáférés gyorsabb és olcsóbb lesz talán. Hátrány a szociális helyzet és a művelődés összefüggéseinek esetleges kiéleződése, a szerzők és a kiadók érdekeltiségeinek bizonytalanná válása, hiszen a könyvkalózkodás az egyéb digitális tartalmakkal kapcsolatos visszaélésekkel kezd korrelációt mutatni.

További kihívást jelent még a digitális szövegek fogyasztásának, tágabban pedig az egész digitális műveltség kérdéskörének szociálpszichológiai (kognitív) aspektusa is, amelyet nem olyan régen Pléh Csaba vázolt fel a pécsi MKE vándorgyűlésen. Amennyiben a fenti gondolatmenet helyes, abban az esetben a nyomtatott anyagok sorsának alakulása egyéb szakmákra is kihatással lehet. Így a papírgyárakra, nyomdákra, könyvterjesztésre, kötetzetekre – és témánk szempontjából a legfontosabbra, a könyvtárakra.

Teljesen fölösleges hosszú távon olyan illúzióba ringatni magunkat, hogy a könyvtár rááll a digitális dokumentumok szolgáltatására, és ezzel a kiegészítő funkcióval elegendő módon reagál a változásokra. Pontosán ismerjük a távhasználat előnyeit, és azt, hogy a felhasználó mennyire igényli az ilyen jellegű szolgáltatásokat. Az elektronikus dokumentumok jellegzetessége, hogy a szolgáltatás nyújtásához, igénybevételéhez nincs szükség fizikai térre – akár díjtalan, akár díjköteles formában adjuk a műveket.

Az előzőből pedig természetesen adódik, hogy amennyiben a felhasználó „átáll” digitális könyvtár, digitális könyvesbolt igénybevételére, és emellett párhuzamosan nem kíván nyomtatott dokumentumokat is kölcsönözni, vagy csak kis mértékben, illetve kevesen élnek ezzel, annak előbb-utóbb jelentős szelekciós hatása lehet a hazai közkönyvtári rendszerre. Kisebb mértékű igény kevesebb szolgáltató fenntartását teheti indokolttá, a nem túl erőteljes könyvtári marketing, társadalmi elismerés pedig igen hamar (és meggondolatlanul) rányomhatja a „törölve” bélyegzőt számos bibliotéka alapító okiratára. Szerencsésebb esetben átgondolt koncepció alapján, valamiféle szükséges és ütőképes bázisállományt megtartva, szerencsétlen esetben a helyi fenntartók költségvetési megtakarítási igényük által vezérelt eseti döntéseire hagyva a kérdést.

Amennyiben a fenti gondolatmenet helyes, a könyvtárak nagy kihívás előtt állnak. Egyfelől saját maguknak kell megtenni mindazon lépéseket, amelyek továbbra is fenntartják az intézmények kívánatosságát a felhasználók számára, másfelől meg kell győzniük a felsőbb szintű szabályozás urait arról, hogy egy információs társadalom polgárai magukra hagyottak és kiszolgáltatottak információs háttérintézmények nélkül. **Erre a szerepre viszont egyetlen intézménye alkalmas a társadalomnak: a könyvtár.** A könyvtár esetében beszélhetünk rendszerszintű működésről, országos lefedettségről, infrastrukturális háttérrel, alkalmas humán erőforrásról.

Mindehhez a könyvtáraknak fel kell ismerniük, hogy elsősorban azon értékeiket kell megőrizniük és hatványozniuk, amelyek túlmutatnak a nyilvános könyvraktár szerepkörén, amelyek pedig inkább ezen szerepkör irányába mutatnak, azt ésszerűen át kell alakítaniuk.

Lehetséges, hogy a jövő felhasználójának már nem elsősorban dokumentumra lesz szüksége, hanem egy olyan közösségi helyre, amely alkalmas arra, hogy más felhasználókkal találkozzon, eltöltse szabadidejét, kutatásához, érdeklődéséhez igénye szerint megkapja az információs szakemberek támogatását is. Ennek az intézménynek tehát információs hozzáférési pontnak kell lennie, mégpedig informatikailag kellően kiépített, adatbázis-hozzáférésekkel ellátott pontnak, amely számára egyúttal közösségi tér is, találkozhat barátaival, megihat egy teát vagy kávét, esetleg igénybe vehet egy art-mozit, ahol tanulhat, gyermekként mesét hallgathat, bábelőadást nézhet, játéksarokban játszhat, és természetesen mindezek mellett hagyományos könyvtári szolgáltatásokat is igénybe vehet.

Amíg a közművelődés intézményrendszere rendezvény-központú, amelynek jellemzője, hogy egy-egy rendezvényen lehet jelen a közönség, meghatározott időpontokban, és a legtöbb esetben fizetség ellenében, addig a könyvtár a maga nyitvatartási idejében alkalmas (alkalmassá válhat) arra is, hogy az egyre inkább virtuálisan virágzó közösségeknek lehetőséget biztosítson a közvetlen találkozásra.

Lényegében az előző bekezdésekben vázoltakat önti formába a már itthoni publikációkban is felbukkant „harmadik hely” koncepció. A közkönyvtárak (de egyre nagyobb mértékben a tudományos-felsőoktatási könyvtárak számára is) a fizikai és a virtuális interakciós terek összekötése és szolgáltatásokkal való megtöltése jelentheti a jövő útját. **A könyvtár fizikai és virtuális közösségképző erőként határozódik meg.** Ebben benne foglaltatik egy igen fontos mozzanat: az intézményt a használói legitimálják, mindazon változatos cselekvési tevékenységekkel (lásd fentebb), amelyeket a könyvtár fizikai és virtuális közösségi tereiben végeznek.

Jelen pillanatban a hazai társadalom, a kulturális intézményrendszer is a változások korát éli. Megváltozik a közigazgatás, a megyék szerepe, fenntartók helyébe más fenntartók lépnek stb. Mindezek a könyvtári vezetés és a szakmapolitika számára beavatkozási kényszert jelentenek, igyekeznek a szakma (vagy bizonyos szakmai érdekcsoportok) túlélési igényét artikulálni.

Ez helyes és természetes. Azonban szembe kell néznünk azzal is, hogy ezek a törekvések csak akkor lesznek igazán hatékonyak, ha az átfogóbb változásokra is választ próbálnak adni alternatíváikban, és ez által a fiskális szemléletben „pénznyelő automatának” tekintett költségvetési intézmények kultúrpolitikai értékeik mellett, társadalmilag érdekes, innovatív lehetőségként tudják definiálni önmagukat.

Summázhatjuk úgy is megállapításainkat, hogy amennyiben a felhasználóknak nem tudunk átélhető, befogadható, vonzó, hasznos fizikai és virtuális alapú közösségi tereket és interaktív szolgáltatási formákat felkínálni, valamint lokális fizikai és virtuális közösségképző és megtartó erővé válni, akkor a könyvtár társadalmi legitimitásának eltűnését kockáztatjuk meg.

A könyvtáraknak ráadásul fel kell venniük a versenyt azokkal a kereskedelmi alapú közösségképző irányzatokkal, amelyek ugyancsak újfajta agórák kialakítását tűzik ki célul. Persze ezt általában nem közösségi felelősségtől áthatott közintézményként teszik meg, hanem saját piaci érdekeik által hajtva, a kereskedelmi célú fogyasztás előmozdításának fő céljával, figyelmen kívül hagyva minden egyéb tágabb társadalmi, közösségi kontextust.

A könyvtáraknak nonprofit, semleges alapon a közösségképző, szocializációs-interakciós tér kialakítása kapcsán akár a profitorientáltan működtetett plázákkal is fel kell venniük a versenyt. Amennyiben nem lesz kívánatosabb közösségi társadalmi életet élni a könyvtárak fizikai falai közt és azok virtuális terében, mint kereskedelmi versenytársaiknál, az újabb fontos legitimitációsosztó tényezővé válik. Drámaian növekedhet ezáltal a közösség önös piaci, kereskedelmi érdekeknek való ellenőrizhetetlen manipuláltsága, kiszolgáltatottsága is. Társadalompolitikai értelemben jóval többről van tehát szó, mint a könyvtárak érdekérvényesítési törekvéseiről.

A szolgáltatási szempontú, kreatív paradigmaváltás most már tényleg elkerülhetetlen; a változások irányát, mélységét és intenzitását tekintve, alighanem az utolsó órákban vagyunk.

Horváth Sándor Domonkos–Németh Márton

Az EHM (EPA–HUMANUS–MATARKA) közös kereső létrejötte

A Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum által 2009-ben beadott TÁMOP 3.2.4 „Tudásdepó-Expressz” – *A könyvtári hálózat nem formális és informális képzési szerepének erősítése az élethosszig tartó tanulás érdekében* pályázat 194 millió forint támogatást kapott. A program kezdete: 2009. október 1., a projekt vége: 2011. június 30. volt. A projekt igen sok célt tűzött maga elé és sok eredményt ért el, de ezek között – országos szempontból mindenképp a legfontosabb – az EPA–HUMANUS–MATARKA folyóirat-adatbázisok egy ponton való lekérdezése.

A három adatbázis

EPA Elektronikus Periodika Archívum (<http://epa.oszk.hu>)

Az EPA 2004 óta működik, a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK, <http://mek.oszk.hu>) kezdeményezésére jött létre azzal a céllal, hogy – a MEK monografikus gyűjteménye mellett – a magyar vonatkozású elektronikus folyótató kiadványok feltárásával, nyilvántartásával valamint stabil digitális folyóirat-archívum építésével foglalkozzon. Az EPA-archívum gyűjtőkörébe tartoznak a nyilvánosan és ingyenesen online szolgáltatható, magyar nyelvű vagy magyar kiadású, heti vagy annál hosszabb periodicitású (a határon túli kiadványok kivételével), oktatási, tudományos vagy kulturális szempontból hasznos időszaki kiadványok. Az archiválás alapja a „szám”. A támogatott formátumok: HTML, XML, PDF, RTF, JPG, PNG, ASCII text.

Az EPA három különböző nyilvántartást egyesít egyetlen katalógusban. Az *archivált* hozzáférésű kiadványok teljes szövegű állományait saját szerverén tárolja, és onnan nyilvánosan online szolgáltatja. A *távoli* hozzáférésű kiadványok teljes szövegű állományaira csak URL-lel hivatkozik a katalógus. Az *offline* hozzáférésű kiadványok teljes szövegű digitális állományainak csak fizikai elérhetőségéről található információ a leírásban (ezek a források online nem érhetők el).

HUMANUS – humán tudományok adatbázisa (<http://www.oszk.hu/humanus>)

A 2008 februárjában átadott HUMANUS célja a humán tudományok területén megjelenő, magyar vonatkozású nyomtatott és elektronikus időszaki kiadványokban, valamint a nyomtatott és elektronikus tanulmánykötetekben (köztük konferencia-anyagokban) megjelent publikációknak a bibliográfiai számbavétele. A HUMANUS konzorciumi formában működik. Tagjai lehetnek mindazon könyvtárak, kiadók, szerkesztőségek, kutatóintézetek, amelyek részt kívánnak vállalni a HUMANUS rendeltetésének megvalósításában.

MATARKA – Magyar Folyóiratok Tartalomjegyzékeinek Kereshető Adatbázisa (www.matarka.hu)

A MATARKA magyar szakfolyóiratok tartalomjegyzégeit dolgozza fel könyvtárak és folyóirat szerkesztőségek összefogásával a Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum vezetésével. 2002-ben kezdődött a fejlesztése, 2003-tól ismert MATARKA név alatt. A felvett adatok adatbázisba kerülnek, és a szerzők, illetve a címben levő szavak szerint visszakereshetők, az egyes számok külön-külön böngészhetők. A feldolgozás egyrészt kézi adatbevitellel történik, másrészt digitális formában már rendelkezésre álló adatok konvertálásával. A cikkek mintegy 15 százaléka teljes szöveggel közvetlenül is elérhető, a többitől cikkmásolat rendelhető.

A projekt indítása

A közös kereső programozására betervezett pénzüsszeg szerencsére nem volt olyan magas, hogy közbeszerzési eljárást kellett volna indítani. Elég volt három ajánlatot bekérni. Nyilvánvaló volt, hogy olyan szoftverfejlesztőt kell találnunk, aki a három adatbázis közül legalább az egyiket jól ismeri, és készített már könyvtári szoftvert. A MATARKA egyik programozója régebben e sorok írója volt, de 2005 óta ilyen jellegű tevékenységet nem folytat, a MATARKA jelenlegi programozójának pedig megosztott a munkája és többgyermekes családanya. Az EPA programozója nemrég ment nyugdíjba, nem lett volna tanácsos olyan fejlesztőt keresni, akinek kötődése a könyvtárügyhöz fokozatosan csökken. Így egyértelművé vált, hogy az amúgy is legösszetettebb rendszer, a HUMANUS fejlesztője, Zawiasa Róbert, a Bodza Bt. tulajdonosa jöhet szóba. Az Országos Széchényi Könyvtárnak egyéb szolgáltatásait is kezeli, a Szegedi Tudományegyetem könyvtárának számos alkalmazását programozza. Nagyon jól ismeri a könyvtárügyben használatos szabványokat (MARC, Dublin Core, OAI). Természetesen közvetlenül csak arra lehetett megkérni, hogy árajánlatkérésünkre adjon pozitív választ, vagyis lehetőleg legyen a három ajánlattevő között. Szerencsénk volt, az ő ajánlata lett a legkedvezőbb, így 2010. január 29-én megtörtént vele a szerződéskötés.

A szerződésben a munka teljesítésére 11 hónapot kötöttünk ki, 2010. február 1-től december 31-ig tartott a fejlesztési időszak. Zawiasa Róbert a teljes időszak alatt kapcsolatot tartott Csáki Zoltánnal, az EPA könyvtáros szakmai rendszergazdájával, Tamás Kincsovvel, az OSZK Humántudományi Bibliográfiai Osztály vezetőjével, és velem, a cikk szerzőjével, aki a TÁMOP-projektünk MATARKA-s részeit koordináltam.

A munkamenet

Csáki Zoltán bemutatta neki az EPA adatszerkezetét és rendelkezésére bocsátotta az úgynevezett EPAX munkakörnyezetben létrehozott tartalomjegyzékeket. A MEK Egyesület megbízásából ugyanis már régebben elkészült az EPA tartalomjegyzék DTD, amit később XSD formátumba alakították át, és azóta is így használnak. Erre épül az XML fájlokat feldolgozó, weben adminisztrálható mun-

környezet, amelyet az EPA és az XML betűszavak keresztezéséből EPAX-nak neveztek el.

Az EPAX-szal összefüggő tevékenység célja az EPA-struktúrából hiányzó „cikk szint” elérhetővé tétele a felhasználók számára. A tartalomjegyzék feldolgozás csak egy eszköz ehhez a tevékenységhez. Az EPA nem tekinti feladatának a tartalomjegyzékek leírását, csak abban az esetben, ha azok külső forrásból nem érhetőek el. Ideális esetben az EPA az összes tartalomjegyzék adatot külső forrásból gyűjti be (pl. a MATARKA-ból), és csak a teljes szövegű hivatkozással egészíti ki. Az EPA teljes szövegű hivatkozások nélküli tartalomjegyzékeket vesz át, és teljes szövegű hivatkozással kiegészített tartalomjegyzékeket ad vissza.

Az 1. ábra egy XML-ben elkészült EPA tartalomjegyzéket mutat be. Zawiasa Róbert közös keresője ezeket az EPAX fájlokat dolgozza fel. A távoli és offline tételek adataival az EHM projekt nem foglalkozik, csak az EPA-ban ténylegesen archiváltakkal.

```
- <Pack xsi:noNamespaceSchemaLocation="http://mek.oszk.hu/mekdtd/epax/epax.xsd">
  <TOC>
    <Head>
      <dc_title>A Herman Ottó Múzeum Évkönyve</dc_title>
      <Issue year="1980" number="1" type="pdf">19. (1980.)</Issue>
      <host>epa.oszk.hu</host>
      <dc_identifier>02030</dc_identifier>
      <ev_szam_Path>00017/pdf</ev_szam_Path>
    </Head>
  - <Contents>
    - <Section>
      <SectionTitle> Régészet - Archaeology </SectionTitle>
      <Article>
        <Language>hu</Language>
        <Link>HOM_Evkonyv_19_009-041.pdf</Link>
        - <Author invert="no">
          <FamilyName>Sándorfi</FamilyName>
          <GivenName>György</GivenName>
        </Author>
        <Title>Motte típusú várak a történeti Borsod vármegyében</Title>
        <Range>9</Range>
      </Article>
    </Section>
    <Section>
      <SectionTitle> Régészet - Archaeology </SectionTitle>
      <Article>
        <Language>en</Language>
        <Link>HOM_Evkonyv_19_039-041.a.pdf</Link>
        - <Author invert="no">
          <FamilyName>Sándorfi</FamilyName>
          <GivenName>György</GivenName>
        </Author>
      </Article>
    </Section>
  </Contents>
</Pack>
```

1 ábra: Egy EPA tartalomjegyzék XML változatának kezdete

A MATARKA adatszerkezetét és működését az én leírásaim alapján ismerte meg Zawiasa Róbert. A HUMANUS adatbázis a Bodza Bt. terméke, ezt külön nem

kellett megismernie. Szerencsére a HUMANUS teljesen be tudja fogadni mind a MATARKA, mind az EPA leírásait. A MATARKA MySQL adatbázisát közvetlen lekérdezés után konvertálja az EHM, nincs közbeépített interfész (XML vagy OAI). A közvetlen adatkapcsolat új konverziós eljárás kidolgozását igényelte, de nagyon megérte létrehozni, mert így kompromisszumok nélkül a lehető legteljesebb és leggyorsabb megoldást sikerült megvalósítani a MATARKA → EHM adatáramlás számára.

A HUMANUS fejlesztése idején már kialakított generikus cikk-kezelési eljárásoknak köszönhetően a funkcionalitás (keresés, rendezés, csoportosítás, megjelenítés, letöltés stb.) nagy része megvolt, de ezeket persze számos ponton többé-kevésbé finomítani kellett.

Igazán új EHM-fejlesztés a duplumszűrés mechanizmusa, amely más szempontból is különleges: nem előre az adatbetöltés idején történik, mint például a MOKKA esetében, hanem a találati halmaz lekeresésekor. Ennek számos előnye létezik és még messze nincs kihasználva: pl. az eredeti rekordok változatlan formában megmaradnak a rendszerben, nem „torzulnak el” az összevonás folytán, így később olyan keresések, elemzések is végezhetőek, amelyek az összevonó MPLLA-típusú rendszerekben nem.

A kereső szolgáltatást RSS támogatás (legfrissebb tételek) egészíti ki, illetve két nem webes felület: nyilvános Z39.50 és kérésre engedélyezett OAI szolgáltatás.

Egyéb munkálatok az adatbázisok fejlesztésében, bővítésében

MATARKA – A TÁMOP-projekt támogatásával az adatbázis több mint 600 000 ezer rekorddal bővült, 277 új folyóirat feldolgozása kezdődött el, illetve a meglévő folyóiratok retrospektív feldolgozására került sor. Minden folyóirat metaadatai közé bekerült az OSZK Nektár katalógusában alkalmazott Cool URI és a fűzet számozás is többféle formában (megfelelő mezőkben kiírva: 3. évf. 2. sz., vagy csak számjeggyel: 3, 2) érhető el.

EPA – A projektben az adatbázis tartalmi bővítésének támogatása is szerepelt. Az adatbeviteli munkákat különböző kiadványlisták alapján végezték az EPA munkatársai. Az adatfeldolgozásban hét fő vett részt 2010 júliusától 2011. június végéig. A támogatásnak köszönhetően, 99 672 tétellel bővült a teljes szöveggel elérhető, nyilvántartott cikkek száma.

HUMANUS – A Humántudományi Bibliográfiai Osztály munkatársai a MATARKA és a HUMANUS meglévő állományait a HUMANUS gyűjtőköre szerinti megfeleltették, vagyis a hiányokat, valamint a többszörös feldolgozásokat számba vették, a hiányokat felszámolták, a MATARKA állományából érkező rekordokat a HUMANUS-on belüli honosították, vagyis tartalmilag mélyebben feltárták, és olyan, a HUMANUS gyűjtőköréhez tartozó kiadványokat dolgoztak fel, amelyek mindeddig sem a MATARKA-ban, sem a HUMANUS-ban nem voltak analitikusan feldolgozva.

Az EHM jellemzői

Az EHM közös kereső három keresési lehetőséget kínál. Az *egyszerű keresés*-nél csak egy kereső mező jelenik meg (mint a Google-nél), és a beírt kereső kifejezést a rekord minden adatában (szerző, cím stb.) lekérdezi a program. Az *összetett keresés*-nél mód van a kereső index kiválasztására és összetett, vagyis több indexet is lekérdező, kombinált keresések hajthatók végre. A *szakértői keresés* szakembereknek (pl. könyvtárosoknak) való. A szakértői keresés ellen szól az, hogy bizonyos indexek csak a HUMANUS-ban léteznek (pl. tárgyszó), tehát ha tárgyszavakban keres a felhasználó, akkor csak HUMANUS-találatokat fog kapni. Vagyis valójában nincs szüksége a közös kereső használatára, maradhatna a HUMANUS-ban.

A közös (duplum, triplum) rekordokat kétféleképpen kezeli a szoftver. Ha sikerült a duplumot azonosítani, akkor csak a legtöbb adattartalommal rendelkező rekord jelenik meg, ha ez nem sikerült, akkor mind a két vagy három rekord listázása megtörténik. A rekordok mellett a képernyő jobb oldalán mindig látszik az, hogy az adott rekord melyik adatbázisból származik és a felhasználó rögtön továbbléphet az eredeti adatbázisba is, ha kíván.

A 2. ábrán látható, hogyan jelöli meg az EHM a forrást. Az e+h+m, e+m, h+m elnevezések értelemszerűen arra utalnak, hogy több adatbázisban is előfordul az adott rekord, a *humanus*, *matarka*, *epa* jelölés alkalmazása esetén a rekord csak egy adatbázisban szerepel.

A találati listák több szempont szerint rendezhetők: számozás, szerző, cím, dátum, dokumentumtípus, forrás. A találati listákból a kívánt tételek kiválaszthatók és a kért formátumban letölthetők.

2. ábra

Letöltés [X]

Letöltendő:
5 kijelölt tétel

Formátum:

- HTML PDF PostScript dokumentum
- szöveges MARC UTF-8 kódolással
- ISO-2709 MARC UTF-8 kódolással
- ISO-2709 MARC ANSEL kódolással
- RIS RefWorks bibliográfia
- A feldolgozandó forrásdokumentumok jegyzéke [HTML]

Levélben?
e-mail cím:

3. ábra: Letöltési párbeszédablak

A legfontosabb statisztikai adatok 2011 júniusában, a projekt befejeződésekor:

EPA:	218 455 rekord
HUMANUS:	376 606 rekord
MATARKA:	1 600 158 rekord
MKszle:	53 214 rekord

Összesen: 2 248 433 rekord

Néhány példa a keresésre

Az EHM közös kereső hasznossága különösen azokon a területeken érzékelhető, amelyeket mind a három vagy a háromból legalább két adatbázis részletesen dolgoz fel. Ilyen többek között a történelem. Vegyünk tehát történelmi példákat:

<i>1. példa:</i> Bach-korszak		<i>2. példa:</i> K. Lengyel Zsolt	
MATARKA találatok száma:	32	MATARKA találatok száma:	24
HUMANUS találatok száma:	17	HUMANUS találatok száma:	22
EPA cikkszinten önállóan nem kérdezhető le.		EPA cikkszinten önállóan nem kérdezhető le.	
EHM találatok száma:	48	EHM találatok száma:	47

Az EHM találatok megoszlása:

e+m	8
e+h+m	2
h+m	2
epa	4
matarka	19
humanus	13

Az EHM találatok megoszlása:

e+m	5
e+h+m	1
epa	8
matarka	12
humanus	21

34. Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland : politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990 / Lengyel K. Zsolt In: Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn : Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg / hrsg. von Holger Fischer. – München : Südosteurop.-Ges., 1996, p. 75-95.	
35. Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945-1994 / Lengyel K. Zsolt In: Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung : das deutsch-ungarische Beispiel / hrsg. von Holger Fischer unter red. Mitarb. von Mirja Juelich. – München : Oldenbourg, 2005, p. 483-565.	
36. Az emelkedettség szószólója : búcsú Szabó T. Ádámától / K. Lengyel Zsolt In: Európai utas. – 6. (1996) 1., p. 14-18.	
37. 45 éves a Müncheni Magyar Intézet / K. Lengyel Zsolt In: Európai utas. – 19. (2008) 1., p. 47-52.	

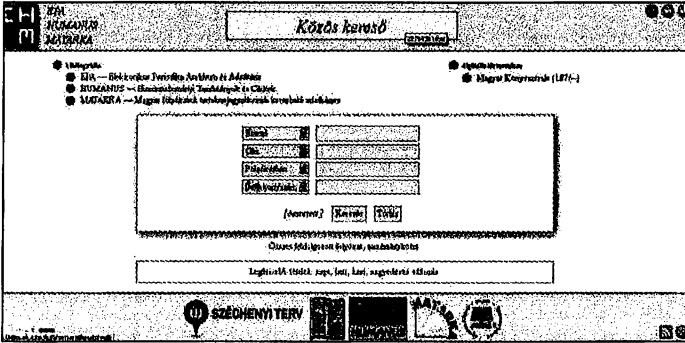
4. ábra: Találati lista részlete

A felület

Az EHM-felület nyitó képernyőjét és az EHM logóját a Miskolci Egyetem könyvtárának informatikus könyvtárosa, Kiss Andrea tervezte meg. A keresőfelület, a találati listák felépítése hasonlít a HUMANUS webes megjelenéséhez: a találatok ugyanúgy több szempontból rendezhetők, csoportosíthatók, a találati listák többféle formátumban letölthetők. Legnagyobb különbség az, hogy a képernyő nincs kettéosztva.

5. ábra: Az EHM logója

6. ábra: Az EHM webes kezdőlapja

Összefoglaló

Az EHM közös kereső mind a három szolgáltatáshoz képest óriási továbblépést jelent, ami a keresést illeti, hiszen a három adatbázist egyszerre kérdezi le, a felhasználónak elég egy felületet használnia. Ugyanakkor természetesen az egyes adatbázisok önmagukban olyan, egyéb szolgáltatásokkal is rendelkeznek, amelyet az EHM természetesen nem kínálhat: a tartalomjegyzékek böngészése az EPA-nál és a MATARKA-nál jobban megoldott, cikkmásolatküldés csak a MATARKA-nál létezik, a HUMANUS-nál finomabb a rekordkapcsolatok megjelenítése.

Az EHM közös keresőt egyelőre kevesen ismerik, ezért e beszámolóciikk szerzőjének fő célja az, hogy a könyvtáros közösség a szolgáltatásról tudomást szerezzen, a jövőben eredményesen használja. Bízom benne, hogy újabb pályázatok hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy a három rendszer még komolyabb színvonalú további integrációja is megvalósulhasson.

Burmeister Erzsébet

„Ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad”

Mikes Kelemen emlékezete

Vörösmarty Mihály 1826-ban *Mikes búja* címmel költeményt írt, azonban a mű a cenzúra akadékoskodása miatt csak 1829-ben jelenhetett meg a *Felsőmagyarországi Minervában*, *Az öreg rabszolga Pompejus sírja fölött* elnevezéssel. A versben a törökországi bujdosók közül utolsónak maradt Mikes Kelemen egyes szám első személyben siratja Rákóczit, önmagát „*Hontalan agg, lét és nem lét közt ingatag árnyék*”-ként meghatározva, aki elmondja az arra vetődő magyaroknak: „*Itt nyugszik fejedelme hazádnak, / Számkivetett onnan, mert nem vala benne szabadság.*”¹

A pályájának még az elején tartó, de a *Zalán futása* megjelenése után országosan ismert Vörösmarty egy akkoriban már viszonylag széles körben elterjedt és további nagy jövő előtt álló toposz egyik első irodalmi megfogalmazója volt. Mikes Kelemen neve és személye 250 évvel ezelőtt, 1761. október 2-án bekövetkezett halála után emberöltőnyi idővel később, 1794-ben vált ismertté az akkori hazai értelmiségi közönség előtt, amikor Kulcsár István kiadásában Szombathelyen megjelent a *Török országi levelek, mellyekben a Iidik Rákóczi Ferentz fejedelemmel bújdosó magyarok’ történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan eléadatnak*. Az 1711-ben, a szatmári békekötés után a fejedelemmel együtt hazájából kibujdosó és kereken ötven évig emigrációban élő Mikes vált a reformkor idejére a hűség és a hazaszeretet egyik jelképévé; személye és leveleskönyve elválaszthatatlanul összekapcsolódott a kibontakozó Rákóczi-kultusszal, ami viszont a bécsi kormányzattal szembeni politikai törekvések kifejezője lett. Perczel Miklós visszaemlékezéséből ismert, hogy a családnál nevelőként élő Vörösmarty 1820 körül többek között a *Törökországi levelekből* ismertette meg vele és két bátyjával, Mórral és Sándorral a Rákóczi-kort és a fejedelmet.² Nem lehet kizárni, hogy ezeknek az előadásoknak és a Mikes-könyv olvasásának szerepe volt abban, hogy az egyébként felnőttként, tábormokként is szélsőséges temperamentumú Perczel Mór 12 éves korában szinte önkívületi állapotban, láztól remegve II. Rákóczi Ferenc képe előtt térden állva esküdött meg, hogy felszabadítja hazáját a zsarnok Ausztria elnyomása alól.³

Mikes Kelemen a XIX. század első felére szellemi értelemben hazatért. Hazatért, de nem mint író, hanem mint a hűség szimbóluma és történeti forrást létrehozó megbízható szemtanú. Az író Mikes Kelemen még ekkor is jobbra ismeretlen volt, csak az 1870-es években kerültek elő egyéb művei, és ezek közül 1879-ben tette közzé nyomtatásban *Abafi Lajos Mulatságos napok* című fordítását. A Mikes-életmű teljes megismerése szinte csak napjainkban vált lehetségessé, elsősorban Hopp Lajosnak (1927–1996) köszönhetően, aki az 1960-as években kezdte kutatni

munkásságát és tanulmányok tucatjaiban, valamint számos önálló kötetben tárta a nyilvánosság elé vizsgálódásai eredményeit, illetve 1966 és 1988 között közreadta összes műveinek hatkötetes kritikai kiadását.⁴ Mikes Kelemen vitathatatlanul a korai felvilágosodás legjelesebb magyar prózaírója, művészi kvalitásai valamennyi hazai kortársa elé helyezik, és benne tisztelhetjük a magyar nyelvű világi széppróza megújítóját; az általa választott műfaj, a fiktív irodalmi levél előtte ugyanis ismeretlen volt irodalmunkban. Irodalomszemléletében és munkásságában érzékelhető a barokk vallásos műveltség szétválása, az elvilágiasodás folyamata. A maga korában, a XVIII. században az erdélyi és magyarországi kéziratos fordításirodalomban jelen voltak a moralizáló, egyházi–vallásos értékeket közvetítő művek; ezek a műveltebb nemesi rétegek olvasmányainak fontos csoportját jelentették.⁵ Ugyanakkor Mikes eredeti írásaiiban – így a *Törökországi levelek*ben – és életművének másik csoportjában, fordításai egy részében már megjelenik a szórakoztató, világi jellegű irodalom megannyi vonása. Keserű iróniája, a leveleiben, de fordításaiban is érzékelhető bölcs humora szinte modern íróvá, kortársunkká teszi, személyisége, hűsége pedig szerethetővé. A törökországi száműzetés reménytelen évtizedeiben értelmes feladatot talált magának, olyan feladatot, amely nemcsak saját szellemét gazdagította, de hite szerint hasznára lehetett szülőföldjének és nemzetének. Személyes tragédiája és XVIII. századi literatúránk nagy vesztesége, hogy művei életében legfeljebb a hazától elszigetelt rodostói száműzöttek előtt lehettek ismertek. Az pedig már a XX. századi magyar történelem tragédiája, hogy neve 1945 után ismét összekapcsolta az irodalom és az emigráció fogalmát: 1951-ben Hollandiában alapították meg fiatal magyar értelmiségi menekültek a Hollandiai Mikes Kelemen Kört, 1959-ben pedig Münchenben hozta létre emigráns írók egy csoportja az ottani Mikes Kelemen Kört.

A mintegy hatezer oldalnyi életmű egyik jelentős, ha nem is különösebben terjedelmes tartalmi részét alkotják a könyvvel, olvasással foglalkozó eszmefuttatások. Jelen írás életútjának vázlatos bemutatása mellett munkásságának ezt a vonulatát kívánja bemutatni. Ezek a gondolatok egyaránt felbukkannak leveleiben és erkölcsnevelő célzatú fordításaiban, szépprózai átültetéseiben. Szerves rendszert kétségtelenül nem alkotnak és részben idegen szövegek magyarításáról van szó, ugyanakkor jelzik, hogy Mikeset a nevelés, művelődés, azon belül az olvasás kérdései élénken foglalkoztatták. Utóbbi különösen fontos szerepet kapott hosszú életében, egyszerre jelentette számára az értelmes cselekvés egyetlen lehetőségét a száműzetés lélekromboló évtizedeiben, a szellemi tájékozódást, a személyiség alakításának, formálásának eszközeit és a kikapcsolódást, „*az idő jól eltöltésének módját*” – mint egyik fordításának címében olvasható. Írásaival érzékelhetően arra törekedett, hogy másoknak is ugyanazt az élményt jelentse a könyvek világa és az olvasás, mint neki. „*Kérem az Istent, adja, hogy ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad*” – foglalta össze műve célját tömören a *Mulatságos napok* ajánlásában.

Mikest a bujdosás érlelte íróvá; világgképét, szemléletét – egészen ifjúkori élményeit figyelmen kívül hagyva – Rákóczi személyisége, gondolatai és azok a szellemi hatások formálták, amelyek a fejedelem környezetében, még Magyarországon, majd Lengyelországban, később francia földön és végül a törökországi bujdosásban érték. Ezek között nagy szerepe volt olvasmányainak, amelyek viszont részben azonosak voltak a fejedelemével, hiszen az ún. „rodostói könyvtár” Rákóczi személyes bibliotékája volt. A források ugyan nem egyértelműek, de megkoc-

káztható az állítás, miszerint ennek a gyűjteménynek gondozója Mikes volt, a fejedelem halála után pedig őrizte és használta élete végéig.

Egy félárva székely ifjú Rákóczi udvarában

Mikes Kelemen ifjúkori életéről meglehetősen kevés konkrét adatot ismerünk. Születése pontos napját sem tudjuk. Amikor élete vége felé, 1759-ben a császári hatóságok legalább azt megengedték, hogy erdélyi rokonaival levelezzen, féltestvérének, báró Huszár (Boér) Józsefnek 1760. március 25-ei misszilis levelében írta: „*Hogy megtudja ked, én 90-dikbe születtem augustusba*”⁶. A Mikes-famíliának két ága volt a XVII–XVIII. században, a református köznemesi, Mikes Kelemennel kiháló zágoni és a katolikus, grófi, zabolai. Apja, zágoni Mikes Pál az 1690 augusztusában született fiát jószerint nem is látta, a Thököly mellett küzdő családfő egy 1690 őszi székelyföldi portyázást követően fogságba esett, és Fogaras várában iszonyatos módon kivégezték.⁷ Mikes Pál özvegye, Torma Éva a csecsemővel a Mikes család zabolai, grófi ágának oltalmában élt az anyának második házasságáig, amelyre 1696 körül került sor Boér Ferenc főispánnal. E házasságból született féltestvére, a korábban említett Huszár (Boér) József. Mostohaapjáról évtizedekkel később is nagy szeretettel és tisztelettel emlékezett meg, és nyilvánvalóan az ő hatásának is szerepe volt abban, hogy édesanyjával együtt áttért a katolikus hitre.⁸

Tízéves koráig székelyföldi otthonában élt, 1700-ban nevelőapja és nagybátyja, gróf Mikes Mihály a kolozsvári jezsuita kollégiumba íratta be. Ekkor még református volt, a kollégiumban katolizált.⁹ A jezsuita nevelés alapvető célja az volt, hogy olyan személy hagyja el az iskolát, aki a világi életben forgolódva az egyház és a rend feltétlen híve, támogatója lesz. Ennek megfelelően a képzés két pilléren, a korszerűnek tartott általános műveltség elsajátíttatásán és a vallási ismeretek oktatásán alapult. A tananyag gerincét a latin grammatika, retorika és poétika jelentette, elsősorban Cicero, Ovidius, Quintilianus, Vergilius, Horatius, Livius, Terentius, Plinius, Sallustius, Caesar műveit olvasták, tanulták, többnyire persze szemelvényekben. A felsőbb osztályokban megismerkedtek a keresztény patrisztika nagy műveivel, alkotóival is, így például Szent Ágostonnal. A vallásoktatás a XVI. századi Canisius kisebb, illetve a felsőbb osztályokban nagyobb katekizmusán alapult. A felnőtt Mikes később kritikusan írt az erdélyi kollégiumi oktatásról, elsősorban saját tapasztalatai alapján fejtette ki gondolatait¹⁰, ugyanakkor csak alapos filológiai kutatás tisztázhatná, hogy nevelési elveit, gondolatait mennyiben befolyásolták Rákóczi és környezetének nézetei. A fejedelem számos írásában bírálta a jezsuita oktatási rendszert, legrészletesebben *Responsio*¹¹ című iratában; ennek oktatási kérdésekkel foglalkozó bizonyos részei felismerhetők Mikes gondolataiban.

Elavultnak, korszerűtlennek tartotta kora hazai iskoláit, hiányolta, hogy semmilyen, a gyakorlati életben hasznosítható ismeretet nem oktatnak az iskolákban. Mindenesetre későbbi műveltségének alapjait Kolozsvárott szerezte meg, és itt találkozhatott először tekintélyes könyvtárral. A jezsuita kollégium tékájának akkor mintegy 1000-1500 tomusa lehetett, a korabeli viszonyok között nagyon tekintélyes kötettségű és átfogó jellegű gyűjtemény állt főleg a tanárok rendelkezésére, de azért használhatták a diákok is.¹² Ekkori olvasmányairól, egyéni érdeklődéséről nem maradt fenn adat, hacsak a színjátszást nem tekintjük annak. A barokk kor je-

zsuita iskoláiban fontos nevelési feladatot szántak az iskolai színjátékoknak, a növendékek által bemutatott darabok egyszerre szolgáltak pedagógiai, vallási és erkölcsi célokat. Tanulóévei alatt legalább egy darabban biztosan szerepelt a fennmaradt programfüzet tanúsága szerint. Mátyás király első, Podjebrád Katalinnal kötött házasságát feldolgozó iskoladráma egyik főszerepét, Katalint játszotta 1702-ben a kisdíák Mikes Kelemen.¹³

A jezsuita kollégiumban szerzett alapműveltségének, világlátásának volt még egy, későbbi sorsát meghatározó eleme. Mint köztudott, II. Rákóczi Ferenc 1688-tól a csehországi Neuhaus jezsuita gimnáziumában tanult, majd a szintén jezsuita prágai egyetemen folytatta tanulmányait. Az a bensőséges bizalom, ami – meg nem feledkezve természetesen a kettejük között lévő óriási társadalmi különbségről – Mikes és a fejedelem között kialakult, részben a közös alapelveken nyugvó egyházi, jezsuita neveletésnek, a mélyen átélt katolikus hitnek és mindezekből következően a feltétlen személyes hűségnek köszönhető. Mindketten egymás iránti életre szóló köteléknek tekintették az 1707-es ünnepélyes kolozsvári eskütételt. Ez a viszony a kezdeti, a magyarországi időkben még alapvetően a hazai feudális társadalmi rendben gyökerezett és erősen patriarchális jellegű volt, de a száműzetésben ez a vonás szükségszerűen bomlani, gyengülni kezdett; a fejedelem is feloldotta fogadalmuk alól kíséretének tagjait. Akik megosztották vele a bujdosás évtizedeit, már nem a társadalmi berendezkedés hierarchiáját tükröző főúr–köznemesi kapcsolatnak, hanem a személyes hűségnek, a szeretetnek engedelmessé váltak.

Mikes élete 1707-ben fonódott össze Rákócziéval. A fejedelmet az erdélyi országgyűlés áprilisban iktatta be tisztségébe Marosvásárhelyen, majd onnan a májusban megnyíló ónodi országgyűlésre tartva, a hó végén Kolozsvárra érkezett. A kincses városban történt a *Nemes Ifjak Társasága* alapítása. A grémium voltaképpen elitképző intézmény volt, Rákóczi a nemesi származású fiatalokból kívánta kinevelni a haderő tisztikarát, illetve a kormányzat ügyeit intéző majdani hivatalnokokat. A testület a már létező udvari testőrezred mellett belső és bizalmas szolgálatot is ellátott, és néhányan – közejük tartozott Mikes is – a fejedelem körüli legbensőbb teendőket végezték ún. bejáróként. Nem tudjuk, milyen elhatározásból kívánta felvételét a tanulmányait még be nem fejező nagydiák, az is elképzelhető természetesen, hogy családja ösztönözte a reményeik szerint fényes pályafutást ígérő udvari szolgálatra. A Nemes Ifjak Társaságának száz tagja volt, a felvételhez két rangos személy ajánlását kellett megszerezni. Az ifjú Mikes Kelemen egyik támogatója nagybátyja, gróf Mikes Mihály, az erdélyi kormánytanács tagja, a másik pedig gróf Petki Dávid, a mind a Mikesekkel, mind a Boérokkal, nevelőapja családjával szívélyes kapcsolatot fenntartó főúr, egyúttal feltehetően a katolikus vallásra áttért kisdíák bérmaszüelője lett.¹⁴ A felvettek ünnepélyes eskütételére Rákóczi előtt került sor, az alapszabály szövegét Kemény Simon alezredes – az egykori erdélyi fejedelem unokája – olvasta fel, majd – mint a fejedelem beszámolt róla *Emlékiratában* – „*megesküdtek, hogy háborúban soha nem hagyják el egymást, és hogy nem követnek el semmilyen nemességükhöz méltatlan cselekedetet. Ezek után a társulás jeléül valamennyiüket megöleltem.*”¹⁵ A testületi–közösségi szellem erősítését szolgálták később is azok a ceremóniák, amelyekre a fejedelem jelenlétében került sor; ezek közül különösen ünnepélyes volt a Nemes Ifjak Társaságának sárospataki zászlószentelése. Az öregtemplomban a zászlót „*ő Felsője a maga kezében vévén s az ég felé felemelvén, mindeneküül megértő szóval*

maga csinált Imádságot elmondotta és a Seregek Isteninek zokogva és sirással ajánlotta” – ahogyan egy korabeli forrás feljegyezte a megrázó jelenetet.¹⁶ A kolozsvári 1707-es ünnepélyes ceremónia és a fejedelem testvéri ölelése vált a következő évtizedekben a Mikes Kelemen életét meghatározó erkölcsi parancs fundamentumává.

Rákóczi fejedelmi udvara volt az utolsó önálló, a magyar államiságot megjelenítő központi szervezet. A XVI–XVIII. században, a kora újkori Európában a szuverén uralkodói udvarok a hatalomgyakorlás és a művelődés nélkülözhetetlen intézményeivé váltak, Rákóczi célja is az volt, hogy udvara az új magyar állam reprezentatív társadalmi központja és a nemzeti elit nevelőiskolája legyen.¹⁷ Fenntartása kétségtelenül komoly anyagi erőfeszítést igényelt, a franciáktól érkezett segély egy része erre a célra ment el. Amikor emiatt szemrehányásokat tettek, a fejedelem 1708. április 25-én terjedelmes levélben fejtette ki álláspontját Bonnac márkinak: *„csak olyan mértékig költezem, amennyire azt szükségesnek itélem tekintélyem megtartása érdekében és hogy a külsőségekkel is az általam kormányzott nép tiszteletét akarom kiváltani. [...] Azon az okok, amelyek még ezenfelül arra készítetnek, hogy sokszor látszólag felesleges kiadásokra szánjam el magam, abból adódnak, hogy az ország fiatalságát nevelni akarom, művelt erkölcsökre akarom szoktatni s ezért nem érem be kevés szolgálával s ezért küldöm utazni azokat, akiknek kedvük van külföldi országokat látni. Véleményem szerint éppen annyira szükséges a háborúra költeni, mint arra, hogy a nemességet olyan érzelmekre lelkesítsük, amelyek rangjához illenek. E célból alakítottam meg a nemesi kompániát, melynek én magam vagyok az ezereskapitánya.”*¹⁸

Mikes és társai részt vettek a fejedelmi udvar mindennapi életében, jelen voltak a protokolláris jellegű eseményeken, ellátták a kisebb-nagyobb feladatokat. Néha-nyan közülük, így Mikes is, megfordultak a kancellárián, bizonyos ismeretekre tetek szert az írásbeli ügyintézésben, a levelezésben, olvasták a kancellárián készült államelméleti írásokat, a korabeli politikai publicisztika alkotásait. A kolozsvári jezsuita kollégiumi oktatás után Mikes látóhatára tágult, megismerte az országot, annak történelmét és valószínűleg francia nyelvtudásának alapjait is ekkoriban szerzte meg.¹⁹

Nem tudjuk, hogy készített-e ezekben az években valamilyen feljegyzést, naplót, netán fiktív levelet; családjával, elsősorban édesanyjával nyilván tartotta a kapcsolatot, de ekkoriban írt misszilise nem maradt fenn. Jelenlegi ismereteink szerint török földön, 1717. október 10-én keltezte első irodalmi levelét. Rákóczi udvarában számos napló, emlékirat készült, ösztönzést tehát kaphatott volna az írásra. Beniczky Gáspár volt Rákóczi magántitkára, aki 1707 és 1710 között napi feljegyzéseiben részletesen megörökítette a fejedelem tetteit és az udvari életet. Tőle tudjuk, hogy Rákóczi szinte minden nap szakított időt szellemi tevékenységre (az uralkodás természetesen nem kevés intellektuális erőfeszítést igénylő teendő mellett), rendszeresen *„szüntelen való könyvek olvasásában”*, *„magánosan való írásokban”*, *„postán jött némely levelek és könyvek olvasásában”*, *„némely új könyvek olvasásában”* foglalatoskodott.²⁰ A Mikesnél két évvel fiatalabb apródtárs, Szathmáry-Király Ádám 1711-ben Lengyelországban kezdte vezetni naplóját a bujdosás kezdetétől, és készítette feljegyzéseit 1717-ig, amikor szülei közbenjárására kegyelmet kapott és hazatérhetett Franciaországból. Beniczky és Szathmáry-Király könnyen lehet, hogy hivatali kötelességből vezette napi feljegyzéseit,

időben kiegészítik egymást, mint ahogyan Mikes első ismert levele nem sokkal Szathmáry-Király távozása után készült, szinte azt sugallva, hogy az író Mikes immár török földön teljesen más műfajban ugyan, irodalmi ambícióval, de részben a száműzöttek életének megörökítése szándékával kezdett az íráshoz.

A válságosra fordult hadi helyzet Rákóczi számára szükségessé tette külső segítség keresését. 1711. február 21-én legszűkebb kíséretével, köztük Mikes Kelemennel lépte át a lengyel határt. Május 1-jén tiltakozása ellenére Károlyi Sándor és a kuruc főtisztek egy része aláírta a békeokmányt. A fejedelem nem fogadta, nem fogadhatta el, mert az ország és különösen Erdély önállóságát nem garantálta. A bujdosók reményeége ettől kezdve a nemzetközi erőviszonyok magyar szempontból kedvező változása lett, Rákóczi a következő csaknem negyed évszázadban ezt próbálta elősegíteni egyre csökkenő eséllyel diplomáciai erőfeszítéseivel és az utókor szemével nézve sokszor vitathatatlanul irreálisnak tűnő elképzelésekkel.

Mikesnek ezekben a politikai próbálkozásokban semmilyen szerepe nem volt. Szinte semmit sem ír leveleiben politikáról, hidegen hagyják a diplomáciai próbálkozások – Thaly Kálmán ezért volt elégedetlen Mikes Kelemennel mint íróval: a historikus haláláig reménykedett és várva várta, hogy előkerül majd egy olyan forrás, amely mikesi írásművészettel, de nem „komolytalan” apróságokat örökít meg, hanem Rákóczinak „*a Habsburg-monarchiát halomra döntő lépéseit*” tárja fel.²¹

Az emigráció első két állomása, Lengyel- és Franciaország Mikes és a megfigyelt számú Nemesi Ifjak Társasága tagjai számára egyfajta peregrináció volt. Rákóczi lengyel földön is igyekezett kísérete szellemi gyarapodásáról gondoskodni, a száműzetés 1712 novemberéig tartó első állomásán megismerkedtek az ország életével, a lengyel építészet, kultúra főbb emlékeivel. A császári udvar intrikái, az oroszokkal folytatott tárgyalások sikertelensége és az anyagi gondok mind nehezebbé tették a lengyelországi bujdosók megélhetését. A különböző helyeken tartózkodó száműzöttek és a Rákóczi szűkebb környezetében élők közül egyre többen tértek haza, élve az amnesztia lehetőségével. A bujdosó fejedelem 1712 áprilisában feloszlatta udvartartását és hazabocsátotta a Nemesi Ifjak Társasága távozni kívánó tagjait. A döntés fájdalmas volt, *Vallomásaiban* írja: „*Udvari embereimet, akik nagy hűséggel és elszántsággal követtek, szolgálatuk és tisztességük alól fölmentve ezután elbocsátottam, abban a hitben, hogy megtartott néhány szolgálóm táplálására még futja pénzemből. Ez a tett, helyzetünkre való tekintettel, nem volt éppen szívfájdalom nélkül sem az én részemről, sem az övékéről. Atyjuknak tartottak, hiszen legtöbbjük udvaromban nevelkedett, birtokukat és ősi örökségüket önként elhagyták, hogy követhessenek...*”²²

A fejedelem mellett kitaró kevesek közé tartozott Mikes is. A levélíró személyes sorsán elmélkedve, az élet kiszámíthatatlanságát és az Isten végzését elfogadva, rezignáltan állapította meg 1738. december 15-ei keltezésű, 145. számú levelében: „...*énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet*”.²³ Danckából, a mai Gdańskból 1712. november 16-án indult egy bérelt angol hajó fedélzetén Rákóczi inkognitóban, „*Sáros grófja*” néven néhány kísérőjével Franciaország felé, ahová a következő év elején, január 13-án érkezett a bujdosók kicsiny csoportja.

A franciaországi évek jelentették Mikes és társai számára a nagyvilág, az akkori európai kultúra fő sodrának megismerését. Rákóczi kísérete létszámban gyara-

podott, sokan szárazföldön jutottak el Párizsba. A fejedelem – bár inkognitóban élt – természetesen rangjának megfelelő udvart tartott. Szekfü Gyula híres és hírhedt monográfiájában kissé ironikus stílusban ugyan, de nem minden alap nélkül írja a Rákóczit követő párizsi magyar bujdosókról, jól érzékeltetve a száműzöttek bonyolult, ellentmondásos helyzetét, hogy „*Mindezek otthon Magyarországon előkelő emberek lettek volna a megyei életben, talán még az országgyűlésen is szerepet játszhattak volna. Itt azonban Párizsban, idegen nép között, melynek nyelvét is csak most kezdték tanulni, állandó jövedelem nélkül, csak Rákóczi belső cselédjeinek tekintették őket.*”²⁴ Rákóczi is érzékelte a kulturális különbséget a francia udvar és szűkebb környezete között, ezért gondoskodott az ifjak képzéséről, tanítatásáról. A fiatalok oktatását Brenner Domokos korábbi szepesi prépost végezte, aki 1712-től Rákóczi képviselőjeként működött a francia udvarnál. Tehetséges, kiválóan képzett személy volt, jelleme azonban ingatag, számos kalandori vonással. 1721-ben, miután Rákóczi franciaországi vagyonát könnyelműen eltékozolta, öngyilkos lett. 1715-ben elkezdte a szabadságharc dokumentumainak összegyűjtését és a francia nyelvű *Histoire des Revolutions de Hongrie* írását, amelyhez tanítványai segítségét is igénybe vette.²⁵

A fejedelem a francia kultúra valamennyi jelenségét igyekezett kíséretével megismertetni. Elment velük szinte minden párizsi kulturális intézménybe, rendszeresen jártak színházba, operába, megfordultak a múzeumokban, képtárakban, megismerkedtek a könyvkereskedők kínálatával, botanikus kerteket kerestek fel.²⁶ A fejedelem francia ruhába öltöztette magyar kíséretének tagjait, az itt kialakult udvari etikettet, viselkedési szabályokat majd Törökországban is betartatja a bujdosókkal. Mikes írja a fejedelem halála utáni napokban, 1735. május 17-ei 114. számú levelében: „*Édes néném, eddig csak belsőképpen voltam magyar vagy székely, de már külsőképpen is, mert huszonkét esztendő múltán, ma tettem le a francia köntöst.*”²⁷ A párizsi élet azonban Rákóczi személyiségfejlődésében is marandó változást okozott, a mélyen vallásos fejedelem megismerkedett a grosboisi kamalduli szerzetesekkel. Az 1012 körül alakult rend életét szigorú bűnbánattartás jellemezte, a szerzetesek szinte teljesen elszigetelve, remetelakban éltek.²⁸ A Párizstól délkeleti irányban mintegy húsz kilométerre található Grosbois szerzeteseivel 1715-ben került közelebbi kapcsolatba a fejedelem, megterését 1715 karácsonyára tette, amikor egész életét mérlegre téve megvallotta bűneit.²⁹ Grosbois-ba mindössze három kísérővel ment, Vallomásaiban nem árulja el nevüket, de Hopp Lajos meggyőzően bizonyítja, hogy a mélyen vallásos Mikes volt egyikük. A fejedelem világi élettől való elfordulásában vitathatatlanul szerepe volt a XIV. Lajos halála után bekövetkezett franciaországi változásoknak, az osztrákokhoz közeledő francia külpolitikának és az elkeseredésnek, amit a bujdosók éreztek, midőn értesültek az 1715. évi XLIX. törvényről. Ez a jogszabály mondta ki Rákóczi és kísérete végleges száműzetését, sőt a szabadságharc vezetőit fő- és jószágvesztésre ítélte.

Rákóczi hetente ment Párizsba ügyeit intézni. A *Vallomásokban* beszámol ekkori életéről, olvasmányairól, amelyek közül eltűntek a világi könyvek: „*A szokottnál tovább időzve Clagny várában, imádságok alkotásával és a Szentírás olvasásával foglalkoztam, mert már akkor fölhagytam a világi mesék és az ifjúság behálózására kitalált regények olvasásával.*”³⁰ Korábbi életére és olvasmányaira a bűnbánat hangján emlékezett: „*a nap nagyobb részét szobámban, könyvolvasással töltöttem, de még nem a vallásos könyveknek azzal az üdvözítő olvasásával,*

mely hasznos lehetett volna lelkemnek, hanem azzal, ami politikai rangomból eredően érdekelt.”³¹

Rákóczi személyes példája hatott hűségés apródjaira, elsősorban Mikesre. A fejedelem a jelek szerint nemcsak példaadással vezette őket az olvasásra, elmélkedésre, de erre buzdította is környezetét. Párizsban alakította ki személyes könyvtárát, ennek használatát megengedte kíséretének, sőt rájuk bízta a téka kezelését. Minden jel szerint már ekkor Mikes tiszte volt a több száz kötetre terjedő Rákóczi-könyvtár gondozása. A gyűjteményről Rákóczi rodostói halála után készült jegyzék, ennek egyik aláírója ő volt.³²

Török földön

Rákóczi és udvara az Ausztriával hadban álló III. Ahmet szultán hívására érkezett török földre. Felcsillant a remény a hazatérésre, a szultán keresztény had felállítását és a magyar érdekek képviseletét ígérte; azonban már az 1717. szeptember 15-ei hajóra szálláskor gyakorlatilag kudarcot vallott a próbálkozás. Savoyai Jenő herceg, a kor kétségtelenül legzeniálisabb hadvezére augusztusban Belgrádnál döntő győzelmet aratott Musztafa pasa serege fölött, gróf Eszterházy Antal tábornok kuruc csapatai pedig Moldva felől betörve a Kárpátokba, szintén vereséget szenvedtek. Az 1718-ban megkötött pozsareváci békében a török elismerte vereségét, jelentős területeket engedett át, ekkor szabadult fel a Temesköz. A császári diplomata ragaszkodtak Rákóczi és a bujdosók kiadatásához, ezt azonban a törökök – becsületükre legyen mondva – elutasították. VI. Károly császár (magyar királyként III. Károly) követei csak azt érték el, hogy a Porta vállalta, a száműzötteket Törökország belsejébe telepítik. Ha nem is Anatóliába, ahova a császári diplomata szerették volna, de a szultáni udvartól viszonylag távoli Rodostóba kényszerültek költözni, a száműzetés végleges helyére, amelynek nevéből a szarkazmusra hajló gróf Bercsényi Miklós alkotta meg a megérkezés napján az elhíresült anagrammát: *Ostorod Rodostó*.³³

A száműzetés véglegessé vált, megghiúsult a franciaországi visszatérés reménye is. Be kellett rendezkedni a következő évekre, évtizedekre. Létrejött a száműzöttek mikrotársadalma, egy kicsiny magyar világ Európa szélén. A török elismerte Rákóczi fejedelmi címét, így a Márvány-tenger partján magyar udvar formálódott. A bujdosó fejedelem szuverén uralkodóként élt és viselkedett, a török által elismert pozícióját felhasználva próbálta újraépíteni diplomáciai kapcsolatait és személyét megkísérelte ismét hatalmi tényezővé tenni az európai politikában. Külpolitikai gondolkodásának tengelyében az európai erőegyensúly kérdése állt, a kontinens biztonságára nézve tartotta veszélyesnek a Habsburg-birodalom túlzott megerősödését, ezért próbálta élete végéig megértetni a korabeli nagyhatalmakkal, hogy a nemzetközi viszonyok stabilitása szempontjából nélkülözhetetlen Magyarország és Erdély önállóságának biztosítása. Rákóczi az emigrációban helyzetéből adódóan egyre inkább politikai gondolkodóként és nem döntési helyzetben lévő, eszközökkel, forrásokkal rendelkező személyként elemezte az európai helyzetet. Hosszú távon helyesen ismerte fel azokat a veszélyeket, amelyek az egyensúly megbomlásából adódhatnak, de partnerei, a gyakorló és döntési helyzetben lévő politikusok természetesen a napi aktuális kérdésekkel bajlódtak, és kötöttek ilyen-olyan szö-

vetségeket. Az európai udvarok számára nem lehetett kérdéses, hogy a reális helyzet alapján Béccsel vagy Rodostóval folytassanak-e érdemi tárgyalásokat, ezért Rákóczi erőfeszítései, hogy törökországi udvara a hatalmi játszmákban azonos súlyú legyen a császárvárossal, kudarcra voltak ítélve. A napi politikai lehetőségeket nézve nem vitás, hogy illúziók rabja lett, ugyanúgy, ahogyan az utána következő XIX., majd XX. századi magyar emigrációval is ez történt. A közvetlen politikai sikertelenség természetesen nem kérdőjelezheti meg távlatos gondolkodásának helyességét és a független, önálló magyar (és erdélyi) állam követelésének jogszerűségét és erkölcsi alapját. És még kevésbé vitatható emberi helyállásának példaadó nagysága.

A rodostói udvar szigorú napirend szerint élt, ugyanakkor az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogyan lehet értelmesen eltölteni az egyhangú napokat, amelyekbe persze érkeztek hírek a külvilágból, futárok jöttek-mentek, felbukkantak francia politikai kalandorok, voltak kisebb-nagyobb személyes konfliktusok, csalódások, kudarcok, szerelmek szövődtek (Mikes számára csalódással), voltak temetések (gyakran) és voltak keresztelők (ritkán). Vagyis az évek, évtizedek monotoníáját sok minden megszakította, és az élet majdnem olyan volt, mintha igazi lenne. A tevékeny, értelmes élet kereteit azonban nem volt könnyű kialakítani. A fejedelmet lekötötte a politika és az írás, illetve a fűrés-faragás, más vadászott, megpróbált társasági életet élni. Mikes számára az udvari szolgálat napi rutinján túl – idő múltával, immár öregedvén, az ifjú életkort maga mögött hagyva kamarási címet kapott – az értelmes cselekvést a szellemi munka, az olvasás és az írás jelentette. Őt nem hevítette a politikai szenvedély, az 1720-as évek közepén a hazatérés reményét is feladta. Egyszer próbálkozott kegyelmi kérvény benyújtásával, III. Károly halála után Mária Teréziától kérte az engedélyt, de a válasz a híres mondat volt: „*Ex turcia nulla redemptio*”, vagyis Törökországból nincs visszatérés.³⁴

A fizikai valóságban elszakadt szülőföldjétől, azonban vele volt anyanyelve, szinte egyetlen tulajdona műveltsége és írói tehetsége mellett. A nyelvből épített magának az elvesztett helyett új hazát és szilárdan hitte, hogy írásaival, fordításaival nemzetét is szolgálja. Munkássága jelentőségével elszigeteltsége és a visszhang hiánya ellenére tisztában volt; féltestvérének küldött fordításaiból és levelében valódi írói öntudattal írta: „*A könyvnek hasznos voltát maga megmondja a bevezető, az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák.*”³⁵

Kolozsvári kollégiumi évei alatt – szó volt róla – alapos klasszikus műveltségben részesült. 1711 után világot látott, sokat tapasztalt fiatalemberré, majd férfivá érett, aki közelről figyelte meg a fejedelem intellektuális munkáját, kiterjedt írói tevékenységét, és használhatta, sőt minden jel szerint gondozta Rákóczi könyvtárát. Műveltségének, olvasmányainak rétegeit Hopp Lajos térképezte fel műveiben³⁶. A klasszikus ókori szerzők mellett behatóan ismerte a Bibliát, rendszeres olvasmánya volt. Gyermekkorában református hitben nevelkedett, így akkoriban forgatta a Károlyi-féle protestáns fordítást, istentiszteleteken hallhatta, de akár olvashatta is Szenczi Molnár Albert zsolttárait, és nyelvezetében felismerhető a protestáns alapműveltséget meghatározó szövegek hatása. Katolizálása után a Káldi György fordította Szentírást használta, egy példánya Rodostóban rendszeres olvasmánya volt. Gyakran forgatta a hitéleti könyveket, néhányat ezek közül le is fordított. Levelében és egyéb munkáiban alapos történelmi tudásról ad számot, hasonlóan a praktikus ismeretekről, amelyeket akkoriban kiadott enciklopédiákból, összefoglaló

könyvekből merített. A korban kedvelt moralizáló munkák közül szintén többet lefordított. Olvasta valamelyest a kor divatos francia szépprózáját, ezek egyikét, Madame de Gomez hatkötetes *Les journées amusantes* című novellaciklusának hat epizódját *Mulatságos napok* címmel ültette át. Írásaiban fel-felbukkannak színházi emlékek, ezeket Párizsban szerezte. Mikes tájékozott volt az akkori európai történésekről, Rodostóba Franciaországból eljutottak hírlevelek, újságok, ezeket olvasta ő is.

Irodalmi tevékenységében az olvasott könyveknek, szövegeknek meghatározó szerepe volt. Leveleiben a közvetlen, a megtapasztalt valóság fokozatosan háttérbe szorult, ezt kezdték pótolni az olvasmányélmények. Különböző irodalmi művek, illetve azok motívumai, magyarra átültetett részletei alkotják levelezésének egyik legfontosabb réteget, 207 fiktív episztolát írt 1717 és 1758 között, ezek szövegének csaknem negyede, pontosan 23 százaléka fordítás, vagyis olvasmányait ültette át magyar nyelvre,³⁷ sokszor későbbi, önálló művekben realizálódó fordításait megelőlegezve. Leveleiben képzelt nénjének sorra beszámol az őt foglalkoztató kérdésekről, ír olvasmányai alapján a búza-³⁸ és a gyapottermesztésről, a selyemhernyókról³⁹, nem feledkezve meg ezeknek az újdonságoknak gyakorlati hasznosításáról sem. Hosszan szól a templomosokról⁴⁰, de felbukkannak világi, pajzán olvasmányok emlékei, lecsapódásai is leveleiben⁴¹, hírt ad olvasmányai alapján a török állami és társadalmi berendezkedésről, az ottani szokásokról és az iszlámról szinte önálló kötetnyi terjedelemben⁴².

Hogy leveleinek irodalmi értékeivel tisztában volt és valamilyen formában reménykedett azok megjelentetésében, tanúsítja 59. levelének egy részlete: „*Én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a két leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák.*”⁴³ Volt-e reménye a leveleket nyomtatásban is látni? A török könyvnyomtatás kezdete a magyar származású, kisgyermekként elrabolt Ibrahim Mütefferika nevéhez fűződik, aki 1729-ben alapította műhelyét Konstantinápolyban. Ibrahim az 1710-es években tolmács és diplomata volt, gyakran közvetített a Porta és a rodostói bujdosók között, Rákóczi halála előtt írt búcsúlevelében a török nagyvezér figyelmébe ajánlotta személyét és szolgálatait. Ibrahim Mütefferika 1719 óta tervezte a nyomda felállítását, erről tudtak a magyarok, sőt magának Rákóczinak szerepe volt az egyik korai török nyelvű nyomtatvány megjelenésében. Jan Tadeusz Krusiński (1675–1756) jezsuita páter misszionárius volt, és mint oly sokan a rend Keleten szolgáló tagjai közül, őt is számon tartja a tudománytörténet a korai orientalisták között; latin nyelven írt munkája az afgán-perzsa háborúról szól. Szövegét Ibrahim Mütefferika fordította törökre és kezdeményezte kiadását nyomdájában, az engedély megszerzése azonban nem volt könnyű. Krusiński a megjelent mű egy példányát a krakkói Jagello Könyvtárnak ajándékozta, ebben saját kezű feljegyzésében tudósít arról, hogy Rákóczi közbenjárt a jóváhagyás megszerzésében, és komoly érdemei vannak a kötet megjelenésében.⁴⁴ Mikes 1725-ös levele talán Ibrahim Mütefferika nyomdaalapítási tervének egyfajta reflexiója.

Az olvasás mint állandó elfoglaltság fel-felbukkan Mikes leveleiben. Ahogyan korábban Beniczky Gáspártól, most tőle tudjuk, hogy a fejedelem „*a sok írásban tölti az időt*”, máshol azt írja, hogy „*az olvasásban és az írásban tölti az időt.*”⁴⁵ Felfigyel arra, hogy a török birodalomban élő görög szertartású keresztény papok

mennyire műveletlenek. „Mivel egynehány plébánusnak voltam házánál, egy könyvet nem láttam nálok, hanem valamely szakadozott misemondó könyvet tartanak és abból áll minden könyvük”⁴⁶ – írja. Ez a szellemi igénytelenség számára elfogadhatatlan volt.

Mikes művelődésről, nevelésről alkotott gondolatai – korábban szó volt róla – jelentős mértékben kapcsolódnak Rákóczi nézeteihez. Azonban nem egyfajta szellemi epigonságról van szó. Ifjan, 17 évesen került a fejedelem környezetébe, ha formálójá nem is, de tanúja volt a független magyar állam megteremtését célzó erőfeszítéseknek. Ezek a tapasztalatok, ismeretek határozták meg személyiségét, azonban olvasmányai, töprengései elvezették a nemzeti művelődés olyan elemeinek felismeréséhez, amelyek túlmutattak a Rákóczi kancelláriájában formálódó nemesi ideológia kulturális célkitűzésein. Gondolatainak egyik ilyen eleme a fordítások fontosságának felismerése. Külhoni, elsősorban franciaországi tapasztalatai nyomán kívánta a fejlettebb nyugati kulturális hatásokat megismertetni a hazával is – ezt az elvet majd Bessenyei György képviseli évtizedekkel később Magyarországon. A fordítás felfogása szerint a modern, korszerű tájékozódás eszköze. A neveléssel foglalkozó, korábban említett 62. levelében írja: ha az ifjakat „csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák, mivel sokan vannak olyanok, akik arra alkalmatosak volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendeig való tanulásának.”⁴⁷ Nevelésről, oktatásról vallott gondolatai legteljesebben egyik fordításában, a francia Charles Gobinet (1613–1690) művének átültetésében kapnak hangot. A francia szerző a maga korának jeles pedagógiai személyisége volt, évtizedeken keresztül vezette a *College de Plessis* nevű intézményt, és ő dolgozta ki a Sorbonne-kollégium új oktatási rendszerét. Fő műve volt a több kiadásban, átdolgozva megjelent *Instruction de la jeunesse*, e művet magyarította Mikes *Az ifjak kalauza* címmel. A mű fordításának szövegét többször átdolgozta, már 1724-ben elkészült egy változat, azután 1744-ben, majd végleges formában 1751-ben rögzítette a szöveget.⁴⁸

Fordításról lévén szó, a szöveg értelemszerűen elsősorban a szerző nézeteit tükrözi. Az azonban, hogy valaki mit ültet át, egyfajta értékválasztás, de Mikes tudatosan szerkeszt, válogat, módosít is, és a több változatban elkészült szövegben egyes helyeket összevon, másokat mellőz – vagyis a magyar szöveget az ő szellemiségét, felfogását tükrözőnek tekinthetjük. A terjedelmes műnek most az olvasással foglalkozó részét tekintjük át.

A könyv, az olvasás önmagunk megismerésének fontos eszköze. Az oktatást, a bölcs tanításokat, szóbeli intéseket ki kell egészíteni, meg kell újítani az olvasással, mert könnyen elveszthetjük a korábban már megtanultakat. Gobinet és Mikes megkülönbözteti a jó és a rossz könyveket. „De nem elég a jó könyveket csak olvasni, hasznosan kell olvasni” – olvashatjuk⁴⁹. A jó könyv olvasásának szabályait hét pontban foglalja össze. Az első szerint ne csak a tudás kedvéért, hanem a jó, az erkölcsös élet megismeréséért vegyen kezébe könyvet az ifjú. Az olvasást az Istenhez való fohászkodással kezdje, hogy „meg érthesed, és oktatásodra legyen a mit olvasz”. A második pont szerint tisztelettel olvasson, gondoljon arra, hogy az Isten szól hozzá. A harmadik előírás szerint az ifjú ne sok könyvet olvasson, hanem egyet vagy kettőt, amelyek a „jó erkölcsre vihesenek”. A negyedik tanács az

olvasás technikájával foglalkozik, ne össze-vissza, kapkodva olvasson, hanem „*a könyvet az elein kezd*”, másként nem lenne hasznos. Az ötödik intés szerint „*keveset olvas egyszerre, de lassan és figyelmesen. Gondolkodgyál arol, amit olvasz*”. A hatodik tanács a gyakori olvasásra buzdít, legjobb minden nap könyvet kézbe venni. A hetedik azzal foglalkozik, hogy ne elégedjen meg az ifjú egy könyv egyszeri átnézésével, hanem többször olvassa el, mert „*meg látod hogy a másodszeri olvasásod hasznosab lesz az elsőnél*”. Gobinet munkája a XVII. század közepén jelent meg, az olvasásról alkotott gondolatai – azzal, hogy elsősorban vallási, meditációs művek használatát javasolta – a következő századra bizonyos mértékig már elavult; amikor Mikes a fordítást készítette, már egyre inkább a világi művek olvasása került előtérbe. Ugyanakkor a szöveg befogadásának módjáról írt gondolatok természetesen nagyon is időtállóak, ma sem igen lehet jobb tanácsokat adni az olvasással kapcsolatban.⁵⁰

Maga Mikes is túllépett olvasmányaiban a Gobinet által kijelölt kereteken. Ez fordításában is nyomon követhető. A rossz könyvek veszedelmes és halálos dolgokat okoznak, „*ugy kel futni az ilyen könyvektől, mint ördögi találmányoktól*” – olvasható. A francia szerző az eredeti szövegben részletesen felsorolja a rossz könyvek főbb típusait. Mint Hopp Lajos a francia szöveggel egybevetve kimutatta, Mikes a fordítás első változatában teljesen mellőzte a tilalmi listát, hiszen Gobinet a szépirodalmi munkákat teljes egészében károsnak tartotta. A későbbi változatokban átdolgozva, rövidítve közölte az eredeti szövegnek ezt a részét.⁵¹ Mindössze három pontban közli a tilalmat, elsőül megnevezi az eretnek műveket, második-ként az egyházat csúfoló, gyalázó írásokat említi. Gobinet a 3. és 4. pontban a különféle szépirodalmi műfajokat részletesen felsorolva rendszerezi a káros könyveket. E terjedelmes két pontból lesz Mikesnél az összevont harmadik egy mondata: „*A szemérmetlen és fajtalan könyvek, a melyek a tisztaságot üldözik, a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák versek*”.⁵² A francia szerző tilalma kiterjedt az antik és a reneszánsz irodalom jó részére, a francia barokk szépirodalom szinte összes műfajára, lényegében az irodalom valamennyi profán rétegére. Mikes elhagyta ezt a részt, már csak azért is, mert maga is olvasta, ismerte ezeket a könyveket, sőt néhányat magyarra is átültetett.

Szépprózai fordításainak egyike, a *Mulatságos napok* kerettörténetbe ágyazott novellaciklus, a 18 történet helyszíne a nagyvilág és persze a szalon, a társasági élet. Hősei buzgón leveleznek egymással és a kifinomult udvari élet képviselői, akik kalandos szórakoztató történeteket mesélnek, amelyek erkölcsi tanúságot is hordoznak. Mikes számára már csak ezért is kedvenc olvasmányai közé tartozott Madame de Gomez terjedelmes műve. Alaposan átalakította fordításában a szöveget, csak hat történetet ültetett át, és a kerettörténet helyszínéül is Kolozsvár mellett egy Szamos-parti birtok kertjét jelölte meg. Változtatott tehát az eredeti helyszínén, a francia textusban ugyanis a társaság könyvtárszalomban meséli el a változatos, kalandos históriákat. Mikes emlékezve az erdélyi viszonyokra, miszerint Kolozsvárott nem magától értetődő és természetes a könyvtárteremben zajló társas élet, változtat – ezért lett a magyar olvasó számára otthonosabb és hihetőbb helyszín a kert.⁵³ A francia író nő nem készített ajánlást a kötethez, ez a rész teljes egészében Mikes műve: tömören összefoglalja írói, fordítói céljait. Szépirodalomról van szó, azonban kiemeli annak erkölcsi hasznát. Szórakoztatni akar a kalandos és érdekes történetek elmondásával, ugyanakkor felhívja olvasója figyelmét,

hogy a könyvben „*sok szép jó erkölcsűeket és nemesi indulatúakat látsz, amelyek még ez életben hasznokra vált, és az olyanokat kövessed.*” A rosszat pedig kerüljed – inti az olvasót –, akinek azt kívánja: „*ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad.*”⁵⁴

A nevelés és olvasás kérdései helyet kaptak Mikes egy másik áttünetésében is. Az *idő jól eltöltésének módja* világias moralista párbeszéd, szerzője Antoine de Courtin (1622–1685) művelt diplomata volt, aki a világtól visszavonulva és jámbor életet élve kezdett írni. Elsősorban az udvari ember életvitelével, a kulturált időtöltéssel foglalkozott műveiben. A Mikes által lefordított munka először 1673-ban jelent meg, majd több alkalommal kiadták. Moralizáló mű, céljaiban rokonságot mutat *Az ifjak kalauzával*, ugyanakkor a rodostói bujdosók egyik fő problémájával, az idő értelmes eltöltésének módjával foglalkozik. Hopp Lajos szerint a fordítás első változata 1720 körül keletkezhetett, amikor „*a rodostói bujdosás unalmának súlyos terhe kezdett ránehezedni.*”⁵⁵ A *Mulatságos napokhoz* hasonlóan itt is kerettörténet fogja körül a munkát, főrangú társaság vitatja meg a restség fogalmát, Diánna, az egyik szereplő női lakosztálya intim terében zajlik a társalgás, ő ugyanis minden ürügyet felhoz, hogy a délelőttöket nagyvilági szokás szerint ágyban heverve töltsse, és itt fogadja vendégeit. A restség ellen (és mellett) felhozott szellemes érvek alkotják a mű gerincét. Ezek sorában a nevelésről is szó esik. A francia szerző és Mikes álláspontját Dénes páter, a tevékeny és hasznos életet élő és azt propagáló egyházi személy képviseli, méghozzá sikeresen, hiszen a kötet végén Diánna is megváltozik, belátja hibáit.

A beszélgetésekben szó esik az olvasásról is. A páter szerint az olvasás szükséges, de nem szabad miatta kötelességeinket elhanyagolni. „*De hogyha azért olvas valaki, hogy a henyélést elkerülje, vagy hogy abban töltsse el azt az időt, mely más egyéb foglalatosságától marad, vagy ha olyan hivatalba vagyon valaki, mely a tanulásban áll, vagy ha annyi tálentuma vagyon, hogy valamely hasznos munkát adhasson ki, olyankor az igen dicséretes.*”⁵⁶ A tanulás tehát fölöttébb hasznos tevékenység, ebből következően a nevelés is az. Ennek célját Dénes páter abban határozza meg, hogy a gyermekből „*emberséges ember legyen*” és „*hogy alkalmazatos legyen hivataljára*”.⁵⁷ A páter sorra veszi a nevelés és az oktatás különböző területeit; szó esik arról, milyen módszerrel célszerű a kisgyerekeket olvasni tanítani, megvitatják a szereplők a nyelvtanulás kérdéseit és foglalkoznak a lányok nevelésével. Mikeset ez a kérdés több alkalommal foglalkoztatta, számos levelében érintette e témát. 27. számú levelében elmarasztalja a szülőket, ha a lánygyereket nem tanítják meg írni és olvasni. Csúfolódik azokon, akik szerint a lányokat azért nem kell oktatni, nehogy a szeretőinek írhasanak.⁵⁸ Az írásnak és olvasásnak gyakorlati haszna is lehet a háztartás vezetésében, de még nagyobb a jelentősége a gyermekek nevelésében az anya tanultságának. Mikesnél jelenik meg a majd a felvilágosodás íróinál, Bessenyei Györgynél, Kármán Józsefnél kiteljesedő és művelődési programmá emelt gondolat arról, hogy az anyák nevelik a jövő nemzedékét: „*... a leányok neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika. Hogy lehet a? Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonnyá változván, a fiát mind jól tudja nevelni, oktatni és tanyítani, és aztot az ország szolgálatjára alkalmazotossá tenni? Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha leá-*

nyokat jól nevelik és oktattatják.”⁵⁹ Egy alkalommal az egyszerű buta asszonyon tréfálkozik, aki azért nem olvas soha, mert a könyv lapozása közben huzat keletkezik és a „szél náthát ne okozzon néki.”⁶⁰

Mikes olvasmányai – szintén szó volt róla – azonosak voltak Rákócziéval, a fejedelem Franciaországban gyűjtötte össze könyvtárát, amelyet Rodostóban használt. Nyilván voltak saját könyvei is, hiszen a filológiai kutatás régen tisztázta, hogy olyan műveket is felhasznált, amelyek nem voltak meg Rákóczi tékájában. Eddig csupán egy kötet került elő saját könyvtárából, az Országos Széchényi Könyvtár a jeles gyűjtő, Ernst Lajos hagyatékából árverésen vásárolta meg Pápai Páriz Ferenc szótára 1708-as kiadásának egy példányát, amelyben possessorri bejegyzésként olvasható neve.⁶¹ A szótár egykor Kulcsár István birtokában volt, a *Törökországi levelek* első közreadója nyilván a XVIII. század végén Rodostóból hazakerült Mikes-kéziratokkal együtt jutott a kötethez. Eddig más nyomtatványról nem lehetett megállapítani, hogy Mikes tulajdonában volt.

Rákóczi könyvtárának csak hagyatéki összeírását ismerjük, a kötetek mára eltűntek. Amikor a fejedelem meghalt, ingóságairól, így könyveiről is részletes jegyzék készült, utóbbinak egyik aláírója kamarása volt. Végakaratóban Rákóczi meghagyta, hogy szívét a kamalduli szerzetesek franciaországi, grosbois-i kolostorába küldjék, hamvait pedig édesanyja mellé temessék. Zrinyi Ilona földi maradványai a Konstantinápoly melletti Galata jezsuita templomában nyugodtak; sírját fia állíttatta helyre és ott egy oltárt is építtetett. Akaratának végrehajtása azonban nehézségekbe ütközött; mivel nem Konstantinápolyban hunyt el, a török a holttestet nem engedte be a városba. Ezért Rodostóban temették el, majd néhány hónap múlva kihantolták a fejedelem testét. A szinte horrorisztikus történetről Mikes is megemlékezett egyik levelében⁶², részletesebben – és a könyvtár sorsát is megvilágítóan – a svájci származású diplomata és utazó, César de Saussure számolt be visszaemlékezésében, aki 1733-tól Rodostóban Rákóczi mellett szolgált és részt vett a fejedelem hamvainak Konstantinápolyba szállításában. Tőle tudjuk, hogy a halál után néhány hónappal a török megengedte, hogy a fejedelem ingóságait a fővárosban egy raktárban helyezték el. Ekkor huszonkét hatalmas ládát csináltattak, huszonegybe tárgyai, bútorai kerültek, az utolsóba viszont nem könyveit, hanem holttestét helyezték. Hajón mentek Konstantinápolyba és – számol be Saussure – „*A galati rakparton, a jezsuiták rendháza közelében rakodtunk ki. S mialatt azon ürügy alatt, hogy a fejedelem holttestét rejtő láda könyvekkel van tele, azt a jezsuiták rendházába vitette be. A páterek azután a következő éjjelen eltemették templomukban, úgy, amint az üdvözült kívánta, anélkül, hogy bárki megtudta volna.*”⁶³

A fejedelem könyvtára tehát Rodostóban maradt. 1737-ben Törökországba érkezett Rákóczi József és átvette atyja ingóságait. 1738-ban azonban ő is elhunyt egy újabb Habsburg-ellenes vállalkozás alatt, amelyben egyébként kedvetlenül, kényszerűségből Mikes is részt vett, és két éven keresztül a Balkánon és Bukarestben tartózkodott (ekkor legalább távolról meglátta az erdélyi havasokat).⁶⁴ 1740-ben visszatért Rodostóba, ahol haláláig a fejedelem könyvei között dolgozott, olvasott és írt.

Rákóczi József kudarccal végződött vállalkozása, majd halála után a fogyatkozó létszámú bujdosók és Mikes számára lezárult egy korszak. Mária Terézia elutasította kegyelmi kérvényét; amit korábban is sejtett, érzett, végleges valósággá vált:

Rodostó lett élete végső állomása. A képzelt nénjéhez írt fiktív levelek ritkábbá váltak, viszont hatalmas fordítói életműve ekkoriban teljesedett ki. Németh László a második világháború után, amikor mint író hallgatni kényszerült és műfordításból kellett megélnie, a fordítás napi robotját is az írói életmű fontos részévé tette azáltal, hogy elméleti tanulmányokat írt a kérdésről, és ilyen tárgyú dolgozatait később *Gályapadból laboratórium* cikluscímmel rendezte kötetbe.⁶⁵ Mikes persze nem kísérleti laboratóriumot teremtett fordításaival, hanem az élet elviselhetőségének eszközt talált meg az irodalomban. Kényszerből ugyan, de olyan tevékenység- és életformát alakított ki magának, ami nemcsak megfelelt személyes hajlamainak, de hite és reménye szerint távoli hazájának is hasznos volt. Sztoikus bölcs nyugalomával viselte sorsát, békében élt a körülményekkel és magával. Ezt a viszonylagos békét fenyegette szembaja, alighanem hályog támadta meg látását, 1753-ban több levelében is hírt ad szeme romlásáról, az olvasás és az írás megnehezüléséről. Majdnem két éven keresztül folyamatosan romlott az állapota, de 1754. november 24-én keltezett levelében megkönnyebbülve tudatta, hogy „*a szemem világa minden orvosság nélkül, csak az Isten kegyelmével tért vissza. [...] Én is inkább jobban szánom a vakokat, de ha a testi vakság nagy dolog, a lelki százsorta nagyobb. Kedves néném, oltalmazzon meg az isten mindenikétől.*”⁶⁶

Az öregedő Mikes Kelemen szomorú kötelességei közé tartozott az egyre fogyatkozó számú bujdosók temetésén a részvétel. 1757-ben, 81 éves korában elhunyt gróf Csáky Mihály tábornok, a következő évben pedig báró Zay Zsigmondot búcsúztatták a rodostóiak. A kamarás ekkor valóban egyedül maradt a fejedelem egykori udvartartásából. A Rodostóban még élő honfitársai később érkeztek, illetve közrendű személyek voltak, így a Porta őt tette meg a törökországi magyarok „básbugjává”, vezetőjévé. Kéziratai megmentése egy Horváth István nevű közrendű szolganak köszönhető, aki állítólag 120 éves korában, 1799-ben hunyt el Törökországban, és 1789-ben ő juttatta volna Magyarországra az általa megőrzött hagyatékot; műveinek kisebb részét viszont még Mikes Kelemen küldte el erdélyi rokonainak.⁶⁷ Mindenesetre 1789-ben adott hírt először a korabeli magyar nyelvű sajtó a kéziratokról, majd 1794-ben jelent meg a *Törökországi levelek* nyomtatásban. Ekkor tért haza, ha testében nem is, de műveivel az író Mikes Kelemen, aki évtizedeken át őrizte gondolataiban, emlékeiben a még kisgyermekként elhagyott szülőföldet, Zágont.

1761. október 2-án ragadta el a Rodostóban tomboló pestis. Amikor 1906-ban a fejedelem és társai hamvait hazahozták Törökországból, sírját már nem találták meg.

JEGYZETEK

- 1 Vörösmarty Mihály összes művei. 1. kötet. Kisebb költemények. 1., 1826-ig (sajtó alá rend. Horváth Károly). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 301. p., jegyzetek 740–743. p.
- 2 Perczel Miklós: Naplóm az emigrációból. [Budapest], Tankönyvkiadó, [1976]. 17. p.
- 3 Uo. 7. p.
- 4 Két, összegző igénnyel megjelent kötete már halála után látott napvilágot: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet. Budapest, Universitas Kiadó, 2000., A fordító Mikes Kelemen.

- Budapest, Universitas Kiadó, 2002. E két posztumusz munka részben átdolgozva, továbbfejlesztve tartalmazza korábbi kötetei (A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Budapest, Akadémiai, 1973; Mikes és világa. Bukarest, Kriterion, 1973; Zágoni Mikes Kelemen. Csíkszereda, Mikes Alapítvány, 1996.) megállapításait, eredményeit.
- 5 Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen. Budapest, Universitas Kiadó, 2002. 10. p. (A továbbiakban FordítóMikes)
 - 6 Misszilis levelek 1759–1761. In: Mikes Kelemen művei. (vál., jegyz. Hopp Lajos). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, [1978]. 361. p. (A továbbiakban MKM)
 - 7 Cserei Mihály: Erdély története 1661–1711. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983. 234. p.
 - 8 MKM. 353. p.
 - 9 Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakazdét. Budapest, Universitas Kiadó, 2000. 41. p. (A továbbiakban: MikesÉletút.)
 - 10 62. levél, MKM. 122–126. p.
 - 11 Esze Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok (szerk. Szauder József, Tarnai Andor). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 27–100. p.
 - 12 György Lajos: A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története, 1579–1948. Budapest, Argumentum, 1994. 55. p.
 - 13 MikesÉletút. 53–56. p.
 - 14 MikesÉletút. 81. p.
 - 15 Rákóczi Ferenc: Vallomások. Emlékiratok. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, [1979]. 357–358. p. (Továbbiakban Vallomások)
 - 16 Idézi MikesÉletút. 89. p.
 - 17 Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek (sajtó alá rend., jegyzetekkel ellátta, az előszót írta Koltai András). Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 45. p. Rákóczi udvari szabályzatai Uo. 147–185. p.
 - 18 II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei (szerk., bev. Köpeczi Béla) Budapest, Bibliotheca Kiadó, 1958. 167–168. p.
 - 19 Mikes magyarországi udvari szolgálatát tárgyalja: MikesÉletút. 85–102. p.
 - 20 Beniczky Gáspár naplója. In: Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról (szerk. Köpeczi Béla, R. Várkonyi Ágnes). 2. köt. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975. 370., 371., 374. p.
 - 21 Szekfű Gyula: A száműzött Rákóczi. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1913. 373. p.
 - 22 Vallomások. 498. p.
 - 23 MKM. 272. p.
 - 24 Szekfű Gyula i. m. 30. p
 - 25 MikesÉletút. 166–167. p.
 - 26 Uo. 135–169. p.
 - 27 MKM 237. p.
 - 28 Török József: A kamalduli rend rövid története és a megszervezett magány. In: Majk és Grosbois. Kamalduli szerzetesek, Rákóczi és az Esterházyak (szerk. R. Várkonyi Ágnes). Oroszlány, Oroszlány Város Önkormányzata, 1999. 13–17. p.
 - 29 Rákóczi grosbois-i korszakát részletesen tárgyalja Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 236–249. p.
 - 30 Vallomások 526. p.
 - 31 Uo. 535. p.
 - 32 Az ún. „rodostói könyvtár” legalaposabb elemzését Zolnai Béla végezte el: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. = Magyar Bibliofil Szemle, 1925. 1–2. sz. 17–25.; 3. sz. 137–141.; 4. sz. 219–222. p. Rákóczi olvasmányait Köpeczi Béla kísérelte meg rekonstruálni. A fejedelem fiatalkori, vagyis a szabadságharc előtti olvasmányait Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982) című kötetében tárgyalja, a szabadságharc alattiakat és az emigrációban olvasottakat A bujdosó Rákóczi című, idézett művében taglalja.

- 33 36. levél, MKM. 58. p.
- 34 Kegyelmi kérvénye sorsáról féltestvérének 1760. március 25-én írt levelében ad hírt. MKM. 355. p.
- 35 Uo. 361. p.
- 36 Elsősorban 2002-ben megjelent, az 5. sz. jegyzetben hivatkozott kötetében.
- 37 FordítóMikes. 31. p.
- 38 69. levél, MKM. 139. p.
- 39 60. levél, Uo. 116–118. p.
- 40 71. levél, Uo. 145–147. p.
- 41 49. , 59. levél, Uo. 90–92., 113–115. p.
- 42 172–192. levél, Uo. 303–331. p.
- 43 Uo. 115. p.
- 44 Abrahamowicz, Zygmunt–Hopp Lajos: Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei. In: Rákóczi-tanulmányok (szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 583–593. p.
- 45 37., 88. levél, MKM. 65., 186. p.
- 46 90. levél, Uo. 188. p.
- 47 Uo. 125. p.
- 48 A művet behatóan elemzi: FordítóMikes. 73.132. p.
- 49 Mikes Kelemen: Az ifjak Kalauza. A szöveg elektronikus változatát használtam, amely a kritikai kiadás szövegét közli. A digitalizált textus a MEK-ben megtalálható. A lapszám és hivatkozás erre a változatra és nem a nyomtatott kiadásra utal.
- 50 Az idézetek Ifjak kalauza, elektronikus változat 63–64.
- 51 FordítóMikes. 97. p.
- 52 Ifjak kalauza, elektronikus változat 64–65.
- 53 Mulatságos napok. MKM. 379–654. p.
- 54 Uo. 381. p.
- 55 FordítóMikes. 139. p.
- 56 Mikes Kelemen: Az idő jól eltöltésének módja. [Budapest], Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987. 91–92. p.
- 57 Uo. 132. p.
- 58 MKM. 43–44. p.
- 59 62. levél, Uo. 126. p.
- 60 73. levél, Uo. 150. p.
- 61 Tolnai Gábor: Mikes Kelemen könyvtára? = Magyar Könyvszemle, 1940. 270–271. p.
- 62 115. levél, MKM. 237–238. p.
- 63 César de Saussure törökországi levelei. In: Rákóczi tükör 2. kötet. i. m. 480. p.
- 64 146. levél, MKM. 273. p.
- 65 Németh László: A kísérletező ember. Tanulmányok. Budapest, [Magvető Könyvkiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó], 1973. 15–18., 519–622. p.
- 66 193. levél, MKM. 331–332. p.
- 67 Hopp Lajos: A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom. In: Mikes és világa. Bukarest, Kriterion, 1973. 115. p.

Pogány György

Liszt Ferenc könyvtárai*

„Oktatás útján jóformán csak a legelemibb ismeretek jutottak el hozzá. Történelemtől, földrajzról és általában a reáliákról mit sem tudott. Még idege-
nebbek voltak számára az egzakt tudományok. Zenéjén kívül csak olyan ismeretekkel bírt, amelyeket művészi pályáján inkább a véletlen, semmint a tudatos erőfeszítés mondhatni az útjába sodort.”¹

Liszt Ferenc általános műveltségéről ezt a lesújtó ítéletet olvashatjuk a zeneszerző egyik első életrajzírója, Lina Ramann monográfiájának 1880-ban – tehát még a zeneszerző életében – megjelent nyitókötetében. Ramann a könyv előkészületeként összegyűjtött jegyzeteiből ráadásul az is kiderül, hogy e sorok Liszt személyes beszámolóján alapultak, s hogy a zeneszerző felnőtt korában gyakorta panaszkolt fel a csodagyermek-pályafutása folytán „elbliccelt” rendszeres iskolai képzése fájó hiányát. Liszt kíméletlen önkritikája ugyanakkor némileg félrevezető, hiszen műveltsége hiányosságait korán felismerve, e gyengéjét egy egész élet szorgos önművelésével próbálta ellensúlyozni, és ennek köszönhetően pályája delelőjén már nagyon is „kiművelt emberfőnek” tekinthette magát, akinek olvasottsága vetekedett generációja legpallérozottabb muzsikusai – Berlioz, Mendelssohn, Schumann vagy épp Wagner – műveltségével. Ráadásul Liszt esetében a széleskörű műveltség egyszersmind az alkotótevékenység szerves részévé is vált: Dante, Petrarca, Goethe, Lamartine és mások remekműveinek programzenei újrafogalmazásával a komponista az irodalom és a zene közötti, minden addiginál szorosabb kapcsolat létrehozására tett kísérletet.

Mínhogy Liszt gyermekéveiben a papi hivatás iránt érzett különös elhivatottságot, első olvasmányai a *Biblia* (különösen az *Újtestamentum*), számos szentéletrajz, illetve Kempis Tamás *De imitatione Christi*je voltak. Párizsba költözése után azonban a tizenéves ifjú hamarosan a hangadó francia értelmiség búvkörébe került, s az 1820-as évek második felétől már Charles Augustin Sainte-Beuve, Étienne de Senancour, Alphonse de Lamartine és Victor Hugo művei jelentették fő szellemi táplálékát, Félicité de Lamennais abbé pedig valódi szellemi mestere lett. E fokozatos szellemi fordulathoz kétségtelenül hozzájárult az édesapa, Liszt Ádám 1827 augusztusában bekövetkezett váratlan halála, három évvel később a „júliusi forradalom” megrendítő élménye, nem utolsósorban pedig a Paganinivel való sorsdöntő találkozása, ami a zongora és általában a zene egészen új dimenzióinak felkutatására ösztönözte az alig húszesztendőös virtuózt. Mint egy gyakran idézett, 1832. május 2-án kelt levelében beszámolt róla, Paganini szinte emberfeletti teljesítményének hatása alatt „már két hete dolgoznak szellemem és ujjaim, mint két megszállott ördögös – Homérosz, a Biblia, Platón, Locke, Byron, Hugo, Lamartine,

* Ezzel a cikkel emlékezünk meg Liszt Ferenc születésének 200. évfordulójáról.

Chateaubriand, Beethoven, Bach, Hummel, Mozart, Weber mind itt vannak körülöttem. Hevesen tanulmányozom őket, meditálok rajtuk, falom őket; ezenfelül négy-öt órát gyakorolok, terceket, szexteket, oktávokat, tremolókat, ismételt hangokat, kadenciákat.”²

Arról, hogy Liszt pontosan milyen zenei és irodalmi művekkel vette körül magát művészi pályája e kiemelkedő fordulópontján, sajnos, keveset tudunk, a zeneszerző Párizsban összegyűjtött – bizonyára jelentékeny méretű – kotta- és könyvtárának későbbi sorsa ugyanis máig tisztázatlan. Amikor Liszt 1835 májusában a férjét elhagyó Marie d’Agoult-val együtt Svájcba szökött, bizonyára csak kevés könyvét vihette magával – erről tanúskodik az is, hogy alig két hónap múltán egy anyjához írt levelében több tucat kötet Svájcba postázását kéri. Minthogy egyre szaporodó koncertturnéi alatt könyveit csak nehézkesen tudta volna magával hordani, Párizsban maradt gyűjteményének mintegy másfél évtizeden át anyja viselte gondját, mígnem 1851 nyarán – immár Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnő oldalán Weimarban, a kényelmes otthont nyújtó Altenburgban letelepedve – Liszt a teljes könyvtár Németországba szállítását kérte. A kötetek katalogizálása még abban az évben meg is kezdődött, a gyűjtemény Weimarba érkezéséről azonban semmilyen adat nem maradt fent – talán mivel a weimari muzsikussal és az udvarral való egyre gyakoribb konfliktusok nyomán Lisztnek hamarosan kétségei támadtak, vajon valóban sokáig időzik-e majd a városban. Amennyiben a könyvek Párizsban maradtak, bizonyára Liszt édesanyjával együtt költöztek Émile Ollivier házába, amikor utóbbi 1857-ben feleségül vette a zeneszerző legidősebb lányát, Blandine-t – a mai Ollivier-leszármazottak azonban mit sem tudnak Liszt egykori könyvtárának hollétéről.

Ha korábbi párizsi gyűjteményéből néhány kötet talán a zeneszerzőhöz kerülhetett is az ’50-es években, Weimarban lényegében új könyvtár összeállításához kellett fognia. Amikor azonban 1861 nyarán megvált udvari karmesteri címétől, és (akkori tervei szerint végleg) elhagyta Weimart, ettől a gyűjteménytől is kénytelen volt megválni: az Altenburgot lepecsételték, s így a teljes bútorzat és a használati tárgyak zöme az épületben rekedt. 1867-ben ráadásul a házat ismét lakhatóvá kellett tenni, a Rómában időző Liszt és Wittgenstein hercegné pedig végül is a bútorok egy részének elárverezése mellett döntött, a legfontosabb tárgyakat – köztük több ládányi könyvet és kottát – egy magánházban raktározva el.

A korábbi „örök harag” csillapultával Liszt egy szűk évtized múltán ismét vizszatért Weimarba: 1869-től kezdve évi néhány hónapot töltött a városban, ahol a főherceg immár a Hofgärtnerieiban biztosított számára állandó lakást. A zeneszerző itt kétségkívül ismét egy könyvtár birtokosa lett, amelybe alighanem korábbi weimari gyűjteménye egy része is átkerült. Az egész azonban semmiképp, hiszen mostani lakásának mérete össze sem volt hasonlítható a maga idején a város egyik legnépesebb kulturális és zeneszalonját is befogadó Altenburggal. A Hofgärtnerieiben létrejött gyűjtemény mindenesetre jó kezekbe látszott kerülni a komponista halálakor, hiszen a nagyherceg hamarosan egy Liszt-múzeum létrehozásáról döntött, amely 1887. június 24-én meg is nyílt a zeneszerző korábbi lakásában. A hagyaték kezelői azonban sajnos, nem fordítottak figyelmet a korábban Liszt tulajdonában lévő kötetek elkülönítésére, így a ma már a Herzogin Anna Amalia Bibliothek gyűjteményének részét képező gazdag anyagban gyakorlatilag reménytelen feladat az egykori Liszt-könyvtár tételeinek azonosítása.

Ha a megmaradt kötetek és a zeneszerző személye közötti kapcsolat tisztázása megoldhatatlan feladatnak tűnik is, Liszt weimari könyvtárának egy jelentékeny részéről mégis tudomással bírunk. Eckhardt Mária ugyanis 1990-ben rábukkant egy erfurti antikvárius nyomtatott katalógusára, amely alig egy évvel a zeneszerző halála után a hagyatékban maradt „vegyes tartalmú” könyvekből kínált eladásra közel 1300 tételt.³ A katalógus háttéréről, sajnos semmi továbbit nem sikerült kideríteni: nem világos, mekkora részét képezhette ez a jegyzék a zeneszerző teljes könyvhagyatékának, és hogy vajon ki válogatta ki éppen ezeket a tételeket – ennélfogva csupán találgatás, hogy ez a jelentős mennyiségű anyag talán nem is a Hofgärtnerreiban tartott, hanem az egykori altenburgbeli gyűjtemény mindvégig raktárban maradt része lehetett. Az mindenesetre feltűnő, hogy ez a hagyaték rész alig (és talán csak véletlenül) tartalmaz zenei vonatkozású tételeket – mintha a hagyaték kezelői, illetve a majdani múzeum kialakítói számára csupán a Liszt alkotótevékenységével egészen szorosan összefüggő kötetek tűntek volna fontosnak, a többit pedig egyszerűen pénzé tették volna.

A számos bizonytalanság ellenére az antikvárius listájából kirajzolódó gyűjtemény érdekes tanulságokkal szolgál. A kötetek csaknem kétharmada francia nyelvű, igazolva, hogy Liszt mennyivel szívesebben írt és olvasott ezen a nyelven, mint németül. A további kötetek zöme természetesen német, de emellett jócskán akad angol kiadású, sőt néhány magyar is – utóbbiak közül a legizgalmasabb talán az a négy magyar nyelvű könyv, amelyeket Liszt feltehetőleg 1846–47-es nagy turnéjára készülve szerzett be (bár végül sosem jutott túl a magyar nyelv valamelyes passzív értésén). A gyűjtemény gerincét azonban egyértelműen a szépirodalom adja, emellett szembeszökő a különféle lexikonok és enciklopédiák nagy száma, ami ismét csak Liszt felnőttkorában is folytatott lázas önműveléséről tanúskodik.

Érdeemes számba venni az utóbb elárverezett kötetek kiadási éveit is, még ha egy-egy mű Liszthez kerülésének ideje ennek alapján csak körülbelül becsülhető is meg. A mintegy másfélszáz, 1800 és 1835 között megjelent könyv azt sugallja, hogy az elárverezett kötetek között Liszt egykori párizsi könyvtárának jó néhány darabja is szerepelhetett. A gyarapodás fénykora azonban kétségt kívül az 1835 és 1861 közötti időszak, tehát Liszt utazásainak és weimari udvari szolgálatának korszaka: ekkor évi átlagban 27 könyv kerülhetett a zeneszerző birtokába. Az ezt követő évtizedben jelentősen csökkent a beszerzések mennyisége, mígnem 1870-től – amikor Lisztnak már ismét állandó lakása lett Weimarban – megint gazdagabbá vált az anyag, évenként több mint 20 darab beszerzéséről árulkodva.

Mint a fentiekből látható, a weimari gyűjteményben az 1860-as évek kiadványai csak szerényebb arányban szerepelnek, mintegy tíz kötetnyi évenkénti gyarapodást dokumentálva. E feltűnő különbség természetesen életrajzi okokra vezethető vissza, hiszen Liszt 1861 és 1868 között többnyire Rómában élt, s itt gyűjtött könyvtárának bizonyára csak egy része került utóbb a Hofgärtnerreiba. Amikor ugyanis a Weimar, Pest és Róma között megosztott *vie trifurquée*, azaz „háromfelé szabdaltnak élet” megkezdésével a zeneszerző a '60-as évek végétől feladta állandó római lakását, számos saját könyvét a pesti Nádor utcában található új otthonába küldette át, ahol 1871 őszen weimari könyvtárának egy részét is elhelyezte. A zeneszerző élete folyamán kialakított számos könyvtár közül pedig éppen ez az utolsó, a Budapesten haláláig felhalmozott több mint 3000 kotta és mintegy 270 könyv maradt zárt gyűjteményként az utókorra. Míg ugyanis a Weimarban hagyott köte-

tek a zeneszerző halála után hamarosan (és minden jel szerint immár kibogozhatatlanul) beleolvadtak egy nagyobb gyűjteménybe, a régi Zeneakadémia Sugár (ma Andrásy) úti épületében maradt gyűjtemény minden egyes darabjába a LISZT FERENCZ HAGYATÉKA pecsét került. E bélyegzők nyomán sikerült utóbb a tételeket Prahács Margitnak – majd az ő munkáját folytatva Eckhardt Máriának – fokozatosan kiválogatnia a Zeneakadémia könyvtárának állományából, és Liszt könyvgyűjteményét ma elkülönítve, az 1986-ban létrejött Liszt Ferenc Emlékmúzeumban őrzik.⁴

Liszt budapesti könyvtára a már említett – Rómából, illetve Weimarból átszállított – tételek mellett természetesen elsősorban évi néhány hónapos magyarországi tartózkodásának dokumentumait tartalmazza a zeneszerző 1886-ban bekövetkezett halálát megelőző mintegy másfél évtizedből. Ennek megfelelően ebben a gyűjteményben – szemben az erfurti antikváriushoz került weimari anyaggal – feltűnő a német nyelvű kötetek túlsúlya (több mint 170 darab), amelyek mellett a hatvanegynéhány francia nyelvű kötet egyértelmű kisebbségbe szorul, míg a magyar nyomtatványok száma mindössze kilenc. Épp ily szembeötlő eltérés, hogy az erfurti listán dominál a szépirodalommal szemben a budapesti anyag egy napi használatra szánt szakkönyvtár benyomását kelti: a gyűjtemény főként zenei tárgyú könyvekből áll, s az általános zenetörténeti, zeneelméleti és esztétikai művek mellett kiemelt szerep jut néhány Lisztet különösen érdeklő témának, mint Wagner és Beethoven művészete, vagy épp az egyházzene (különösen a gregorián) elmélete. Utóbbi témakör jelentőségét ráadásul tovább növeli a vallásos tárgyú munkák nagy száma: az egyházzenei vonatkozású kötetekkel együtt ezek a könyvtára mintegy felét teszik ki. Éppen az utóbbi anyag azonban csak részben maradt fent, a végakarát végrehajtói ugyanis Liszt halála után néhány hónappal száz művet (összesen 141 kötetben) a pesti ferencesek kolostorának adták át – ezek közül ma már sajnos, korántsem mind lelhető fel az Alcantari Szent Péter Plébániatemplom gyűjteményében. A ma is a Zeneakadémián őrzött könyvek mintegy felében nyomtatott vagy kéziratos ajánlást találunk, ezek tehát bizonyára tiszteletpéldányként kerültek a zeneszerző birtokába, ennek megfelelően a számára kevésbé izgalmas témájukat – így például a különféle zenepedagógiai szakmunkákat – Liszt valószínűleg ki sem nyitotta.

Mint ahogy Liszt hosszú élete folyamán használt számos könyvtára közül a budapesti az egyetlen, amely lényegében teljesen rekonstruálható, különös jelentőséggel bír, hogy a benne szereplő kötetek mintegy negyedében a zeneszerző keze vonását is felfedezhetjük. Az általában piros vagy kék ceruzával írott bejegyzések többsége ugyan csak egy-egy fontosnak (vagy éppen tévesnek) ítélt szakasz kijelölésére szorítkozik, de akadnak szöveges, az olvasottakat részletesebben interpretáló kommentárok is. Különösen emlékezetes például, amikor Berlioz memoárjainak egy passzusához, amelyben a szerző Beethoven szenvedését túlzó pátosszal a keresztre feszített Krisztuséhoz hasonlítja, Liszt a margón az (alighanem ironikus) *Oh! megjegyzést* fűzi. De efféle anekdotikus apróság nál többet is okulhat a kutató például a Wagner könyveibe került számos bejegyzésből, amelyek a Liszt által minden fenntartás nélkül zseninek tekintett zeneszerző-kolléga prózai írásainak árnyalt kritikájáról tanúskodnak. A Wagner Beethoven-monográfiájában olvasható elemzés a cisz-moll vonósnégyes (op. 131) költői jelentéséről például kivívja csodálatát: „*Beethovenhez méltó*” (*Beethoven würdig*) – jegyzi mellé. A német kultú-

ra és faj felsőbbrendűségét hangoztató, aktuálpolitikus Wagner azonban már korántsem áll ennyire közel Liszt szívéhez. A *Deutsche Kunst und deutsche Politik* egyik bekezdése például, amely a görög antikvitás és a német szellem egységét megteremtő Goethét dicsőíti, láthatóan felbosszantja: „*Helyes, dicsőség neki, de ne feledkezzünk el a teremtmény életképtelenségéről.*” (*Jawohl, Heil, doch vergesse man nicht die Unlebensfähigkeit der Erzeugung.*) A tapintatos és nagylelkű Liszt ritkán fejezte ki ilyen nyíltan egyet nem értését bárkivel szemben, s így az ehhez hasonló, elsősorban önmagának szóló bejegyzések Budapesten őrzött könyvtárát mindmáig a nemzetközi Liszt-kutatás nélkülözhetetlen forrásává teszik.

JEGYZETEK

- 1 Lina Ramann: Franz Liszt. Als Künstler und Mensch. 1. kötet. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1880. 152. p.
- 2 Idézi Hamburger Klára: Liszt. 2., javított, bővített kiadás. Budapest, Gondolat, 1980. 65. p.
- 3 Verzeichniss No. 365 des antiquarischen Bücher-Lagers der Otto'schen Buchhandlung in Erfurt, Paulstrasse Nr. 31. Bücher vermischten Inhalts aus Franz Liszt's Nachlass. 1887. A jegyzéket faksimilében közli és részletes kommentárokkal kíséri Eckhardt Mária és Evelyn Liepsch: Franz Liszt's Weimarer Bibliothek. Laaber, Laaber-Verlag, 1999. (= Weimarer Liszt-Studien, Band 2)
- 4 A gyűjteményt részletesen bemutatja Eckhardt Mária: Liszt Ferenc hagyatéka a budapesti Zeneművészeti Főiskolán. 1. kötet: Könyvek. 2. kötet: Zeneművek. Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, 1986 és 1993.

Mikusi Balázs

Maruszki József
(1936–2011)

*„Nem bírta hát tovább a roncsolt szív s tüdő
a multat és e bomlott éveken
virrasztó gondokat, hitet, csalódást,
nem bírta más, csupán az értelem,*

s az bírta volna még. De megszökött a test, ...”

Elment Maruszki József, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár nyugalmazott könyvtárvezetője, a Bibliotheca Civica-díjjal kitüntetett örökös olvasószolgája, Ica jóban-rosszban férje, Judit és Balázs büszke édesapja, Tünde apósa, Gyuri, Frigyes és Milán ellágyult nagypapja.

Isten veled, József! Igen, Józsefet mondom, nemcsak azért, mert ünnepélyes szeretnék lenni, hanem, mert Te mondtad nekem, hogy annyira szeretnéd, ha néha József is lehetnél, nemcsak mindig Jóska.

Ígérem, hogy nem fogok sírni, mert arra gondolok, hogy én mindig láttam egy apró mosolyt az arcodon. Hol biztatót, hol együttérzőt, hol gúnyolódót, hol kétkezdőt, de mindig mosolyt. És hallom a hangod, amint azt mondog: na, ne böggj, hiszen olyan emberek között vagy, akik szerettek engem. Ki jobban, ki kevésbé, ki mindig, ki csak szakaszosan. Így van, Józsefem, mi mindannyian, akik itt vagyunk, egyben nagyon egyetértünk: mindannyiunkat nagyon érdekeltél. Kikerülhetetlen voltál.

Es hogy mitől, kitől, miért lettél ilyen, arra választ kapunk, ha egy kicsit végigtekintünk az életeden.

„Rákoskeresztúri parasztyerek vagyok” – mondtad, és ez volt életed egyik legbüszkébben vállalt igazsága. Szüleid és két nővéred szeretetében lubickoltál. Tudom, milyen harmadik gyereknek lenni, ha az embernek van két bátya, annál csak egy jobb lehet, kisfiúnak születni két nővér mellé.

Azt hiszem, elég sok aggodalomra adtál okot izgága, folyton valamit kieszelő, csakazértis kisfiúként. Fiatalemberként a hagyományoktól való elfordulással rémíthetted családodat, de mindig csak féltettek, soha nem fordultak el tőled. Szüleid, ha jól tudom, Filemon és Bauciszként éltek és haltak, szinte egyidőben vesztetted el őket, de a veszteségért kárpótolt nővéreid szeretete. Ica nővéred alig pár hete halt meg, és Te betartottad neki adott ígéretedet, hogy nem előződ meg. Azért ennyire gyorsan nem kellett volna követned.

A keresztúri parasztházból elindulva odáig jutottatok, hogy 75 éves nénéd interneten küldött saját készítésű zenés, színes köszöntőmontázst a születésnapodra. Hihetetlenül tehetségesek voltatok. Mire is használtad ezt a hozott, kapott, bátorított tehetséget? Világfelfedezésre. Mert mi, akik itt vagyunk, nagyrészt könyvtá-

rosok, tudjuk, hogy a világfelfedezés nem okvetlenül földön, vízen és levegőben történik, hanem könyvek, újságok, weboldalak között.

Te könyvtárosnak születél, mert, aki érettségi után azonnal beáll egy könyvtárba, és ott szivacsként szívja magába, amit a főnöktől, kollégáitól tanul, aki ráérez a munka küldetés voltára, az könyvtárosnak született. 1956-ban érdeklődő mozgolódásodat és kritikus gondolkodásodat szemedre vetve, ki is rúgtak nyomban a könyvtárból, de szinte ugyanazzal a lendülettel, az akkori vezetők egy másik részének döntése alapján vissza is vettek.

Mindig politikus ember voltál. Nem tudtál kívül maradni, részt akartál venni mindenben, ami a könyvtárban, tágabb értelemben a kulturális életben történik. Lettél aztán, ahogy egy meghatározó egyéniségnek illik, KISZ-titkár, legfiatalabb könyvtárvezető, szakszervezeti hangadó, és így persze nem volt ember a könyvtárban, aki ne ismert és elismert volna, vagy mert helyette szóltál, az érdekét képviselted, vagy mert szakmailag imponáltál neki, vagy mert jól elverted egy hosszú sakk-partiban.

És mi volt a lányokkal? Életed második könyvtárában, a Gutenberg téren igen csak nagy szeretettel vettek körül. Te voltál a Fiú! Epedve vártak vissza a katonaságtól. Itt ismerted meg Icát, szenvedélyes életed társát.

Szeptemberben lesz ötven éve, hogy én is beléptem a könyvtárba, és az első találkozásunk akkor esett, amikor a KISZ-gyűlésen átadták nektek az ifjúkommunisták nászajándékát, a világ legrondább vázáját, emlékszem, kockás pokróc mintája volt.

Aranylakodalmatok lehetne tehát, családod lélekben meg fogja ünnepelni, ebben biztos vagyok.

Harsány voltál és energikus. Lendületességedet, ötleteidet, autodidakta módon szerzett megalapozott tudásodat azzal honorálta a könyvtár vezetése, hogy 27 évesen megbízott a József Attila lakótelepi könyvtár vezetésével.

Szép könyvtárat csináltál, de nemcsak szépet, hanem jót is. Aztán ismét felfigyeltek rád, megint csak a „fékezhetetlen agyvelejed” miatt, és két évre behívtak a központba, hogy segítsd elgondolni a jövő, új központi könyvtárat. A megvalósulásra csaknem húsz évet kellett várni, de tudom, hogy a létrejött csodában a te gondolataid, ötleteid is beleépültek.

A József Attila lakótelepen ezalatt visszavártak a kollégáid, annak a fiatal csapatnak a tagjai, akiket te hívtál magad mellé, akiket tanítványaidnak nevezhetünk, akik azóta is továbbadják, amit tőled tanultak, és akik itt állnak most, tisztelegve előtted.

Te voltál, aki megbabonázott kollégáiddal a kilencedik kerületi kis roma csávók kedvéért sorozatban rendeztél cigánytáborot, és láttam, ahogy az a tábor is az égbe ment. Tudom, ott voltam én is egyszer veletek. És te voltál az, aki az ifjúsági mozgalomhoz csatlakozva azt vetted a fejedbe, hogy a KISZ-aparátcsikokat rábírod az olvasásra. Azt is láttam közlőrl, amikor lenyűgözted lehengerlő olvasottságoddal a környezetedet. Táboroztunk magunk is sokat, vitakoztunk, szerepeltünk, tanítottunk. Jó szerencsémnek tartom, hogy mindig együtt. Inspiráltuk és fékeztük is egymást.

És tudod, hogy mi volt rád a legjellemzőbb? Hogy semmilyen tekintélyt nem tiszteltél. Ha valaki hülye volt, akkor azt te azonnal visszaigazoltad, lett légyen akárki.

És te voltál, aki munkatársaidat a végtelenségig fölpörgetve, a jó, hagyományos könyvtáratokat úgy szétrúgtad, mint tyúk a töreket, és létrehozta a legelső családi könyvtárat, a szamováros, varrógépes, sakkozós, már a könyvek „tálalásával” is inspiráló közösségi teret. Könyvtáradnak, könyvtáratoknak hihetetlenül magas színvonalú volt a szolgáltatása és fantasztikus volt az állománya. Tudom, mert én

mindenhova követtelek. Ahonnan te elmentél, odamentem és folytattam, amit elkezdted, így volt ez a KISZ-ben, a szakszervezetben, és a Börzsöny utcai könyvtárban. És így lesz ez most is, csak még egy-két dolgot el kell intézned otthon.

Aztán történt, ami történt, egy időre mindannyiunkat elhagytál, de szinte percek múlva rájöttél, hogy két család nélkül nem tudsz meglenni, az Iczkás, Jutkás, Balázsos, unokás és a szabóervines nélkül. Úgy örültünk, amikor megjöttél! A párhuzamosság a családi életünkre is jellemző volt. Szinte egyidőben születtek a gyerekeink és később az unokáink.

Mindig tudtunk egymás utódairól. Olyan szeretettel és büszkeséggel kevés embert hallottam a gyerekeiről, unokáiról beszélni, mint Téged. Judit munkabírását, fantasztikus eszét, Balázs kreativitását, írói tehetségét, humorát elmondhatatlan büszkeséggel mesélted; Gyuri, Frigyes és Milán sikereiről naprakészen beszámoltál, mert az utóbbi években szinte naponta váltottunk levelet. Ahogy jóízűen mondtad, együtt voltunk a szájbertérben.

De nemcsak velem, életed minden szakaszából megőrizted egy vagy több barátot, és te voltál, aki ezeket a kapcsolatokat ápoltad, az együttléteket valóságban vagy virtuálisan inspiráltad. Volt gimnáziumi osztálytársaiddal, volt kollégáiddal, számos barátoddal leveleztél. A kedvünkért szemlézted a különböző weboldalakot, komolykodtál és hülyéskedtél, olvasmányokat ajánlottál, és cikkekre hívtad fel a figyelmünket, politizáltál és véleményt fogalmaztál. Mindig, mindenről tudtuk a véleményedet. Lehet, hogy sokszor nem értettünk egyet, de soha nem sumákkoltál, soha nem álltál be semmilyen kórusba. Jól is nézett volna ki az a kórus! Nagyon kihallatszott volna belőle a te egyéni hangod.

A József Attila lakótelep után Zuglót is megajándékoztad néhány igényes, csinos és szakmailag a legmagasabb fokon szervezett és működtetett könyvtárral.

Amikor nyugdíjba mentél lecsillapodott benned a szervező, az örökmozgó, az újító, az életet itt-ott mértéktelenül, önrombolóan habzsoló, és újra felfedezted Icát, a feleségedet, és nemcsak férje, de barátja is lettél. És rájöttél, hogy egész életedben legjobban apa szerettél lenni és később nagyapa. Boldogan sütöttél-főztél a vasárnap hozzátok seregülő családnak. Tőled kaptam a legjobb beigli- és zserbőreceptet. Ezért külön köszönet jár.

És köszönöm, hogy felnőtt életem során, hiszen 18 éves korom óta ismerlek, mindig jó és különösen érdekes könyvekre hívtad fel a figyelmemet,

És köszönöm, hogy ha pár napig nem írtam, érkezett tőled egy levél, csak ennyi: aggódom. És köszönöm a bajokat simító együttérző soraidat.

És köszönöm, hogy megmutattad, hogy milyen emelkedettséggel, józansággal és fegyelemmel kell a súlyos betegséget fogadni, elviselni és mind e közben másokra is tekintettel lenni.

És köszönöm, hogy a barátod lehettem, és köszönöm, hogy a barátaid helyett mindezt elmondhattam.

És engedd meg, hogy néhány másodpercre átlépjek a hit kegyelmével élők világába, és édesanyád kedvéért, az itt jelen nem lévő pap helyett hangosan mondjam azt, amit az ember halkan mormol magában: Istenem, adj békét neki, és segítsd az ittmaradottakat. Ámen.

(Elhangzott a Rákospalotai temetőben, 2011. július 26-án.)

Havas Katalin

Kriterion

Egy könyvkiadó Kolozsvárról

Első hallásra akár kivételnek is tűnhet a Magyarország határain túli magyar nyelvű könyvkiadás, pedig e tény egyáltalán nem tartozik a hazai művelődéstörténet egyszerű, ismétlődés nélküli eseményei közé.

1539 előtt, amikor a sárvár-újszigeti nyomdában megjelent Sylvester János latinul írt magyar nyelvtana, amit két év múlva követett egy magyar nyelvű Újszövetség, anyanyelvi kiadványaink Krakkó és Bécs nyomdáiban készültek. Igaz, ekkor még nem volt belőlük túlságosan sok, hiszen az olvasástudás a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területén főként a latin és a német nyelvhez kapcsolódott, a Török Birodalomban pedig a könyvnyomtatás csak három évszázad múlva jelent meg. Később, a felvilágosodás, majd a reformkor és az abszolutizmus idején sem volt ritkaság, hogy az itthon cenzúra alá eső művek az Osztrák Császárság, illetve a Monarchia határain kívül, elsősorban német nyelvterületen jelenjenek meg. Az első világháborút lezáró békék pedig minden korábbinál nagyobb átrendeződést hoztak létre az addig nyelvileg egységes hazai nyomdaipari és könyvkiadási lehetőségekben: mintegy intézményesítették az ország határain túli magyar nyelvű kultúrát, annak legfontosabb megjelenési formáival együtt. A trianoni határokon belül persze egyeduralmukodóvá lett a magyar nyelvű sajtó- és könyvkiadás, és ezzel párhuzamosan a korábbi nemzetiségi nyelvű sajtó – olvasók híján – visszaszorult. Másfelől a Monarchiából létrejött új államok területein jelentős számú magyar anyanyelvű népesség maradt, az ő kulturális ellátásukról továbbra is gondoskodni kellett. Ezért 1918 után ezekben az országokban a szükségből született az erény: a folyamatos tevékenység úgy kívánta meg a regionalizmus önállósodását, hogy az időben egyre inkább helyi színekkel teljessé váló határon túli régi-új műhelyeknek alkalmazkodniuk kellett az új körülményekhez, és ezzel párhuzamosan arra kellett törekedniük, hogy szerző és olvasója egyaránt megmaradhasson az anyanyelvi közösségén belül. És természetesen nem szabad megfeledezni – többek között – a már évszázados múltra is visszatekintő (észak- és dél-) amerikai, valamint az első világháború alatt megjelenő, majd azt követően folytatódó oroszországi, illetve szovjetunióbeli magyar nyelvű könyv- és sajtókiadásról sem. Ezeket a kényszerből fakadó adottságokat részben a magyar nyelvű kultúra sokszínűségének bővüléseként lehet értékelni, hiszen a határon túli sajtó olyan szellemi irányzatokat is megszólaltathatott, amelyek itthon, bizonyos időszakokban korlátozás alá estek; részben azonban szűkítéseként definiálhatók, főleg azokban az években és ott, amikor és ahol nem csupán a megszólalás lehetőségét, hanem létének jogosságát is kétségbe vonták.

A jelenleg kolozsvári székhelyű Kriterion Könyvkiadó is egy a Magyarország határain túl tevékenykedő műhelyek közül. Létrejött a 1969 végi, romániai könyvkiadói struktúra átszervezésének köszönhető, önálló tevékenységét a követ-

kező év január elsejével kezdte meg Bukarestben. Alapvető feladata a nemzetiségi könyvkiadás ellátása volt, bár fennállásának első évtizedében más romániai kiadók is jelentettek meg magyar nyelvű könyveket. A Kriterion ezekben a „felfutó” hetvenes években fontos szerepet játszott a német, szerbhorvát, ukrán, jiddis, szlovák, orosz, tatár és török nyelvű munkák romániai közreadásában is. Ebben az időszakban jelentek meg egymás után a *Biblioteca Kriterion* kötetei, amelyek román nyelven adták közre (romániai) magyar és német szerzők műveit, többek között a régebbi irodalomból Mikes Kelemen *Törökországi leveleit*, vagy Tabéry Géza, Markovits Rodion, Kuncz Aladár, Dsida Jenő, Sütő András, Szilágyi István, Bodor Ádám és mások munkáit.

A Kriterion működése kezdettől három nagy területet foglal magába: a szépirodalom mellett társadalom- és természettudományi kiadványokra specializálódott. Akik már forgatták a könyveit, azok ismerősként találkozhatnak a címoldalak ábrájával, a nyitott könyvre emlékeztető, stilizált Pegazussal. Rajzolója Deák Ferenc volt, akinek tipográfiai tudása és ízlése jelentősen befolyásolta a kiadó munkáinak külső képét. Programját jelentősen segítette a román–magyar könyvkiadási egyezmény, amely lehetővé tette a romániai magyar irodalom magyarországi közvetítését, illetve a Magyarországon megjelent világirodalmi fordítások romániai közreadását is. Mindezek következtében jó kapcsolatokat épített ki egyes magyarországi kiadókkal. A nyolcvanas évek elejétől azonban működésére rányomta bélyegét a romániai belpolitika alakulása, vagyis a hivatalos, állami felfogásnak a nemzetiségekkel szemben történt megváltozása, amely mind a kiadott műveket, mind azok példányszámát jelentősen csökkentette, nem egy esetben gátolta. E művek egy részének megjelentetésére az 1989-es fordulat után nyílt lehetőség, ám voltak olyanok is, amelyek aktualitásukat veszítve kéziratban maradtak. A kiadó az elmúlt két évtizedben nem kerülhette el az újabb körülmények hozta átalakulásokat sem; jelenleg piaci viszonyok között, romániai és magyarországi riválisok konkurenciája mellett folytatja saját tevékenységét. Korábbi kiadási politikájára Domokos Géza és Dávid Gyula elképzelései hagyták rajta kézjegyüket, mostani vezetője a kiadóbán régóta dolgozó H. Szabó Gyula.

A kiadó kiemelkedő teljesítménye két sokkötetes kézikönyve, a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* (ROMIL) és az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Az előbbi Balogh Edgár, majd Dávid Gyula szerkesztésében 1981 és 2010 között öt (hat) kötetben jelent, illetve jelenik meg; az utóbbi Szabó T. Attila gyűjtése alapján szintén közel jár a 15 kötetre tervezett befejezéshez. A ROMIL, amely a cseh/szlovák, a jugoszláviai és a nyugati magyar irodalmi lexikonokkal tematikus egységet alkot, s együttesen teljessé teszik a hazai irodalmi lexikonokat, magán viseli korának jegeit: első kötete igen rossz papíron és kötéstáblával jelent meg, második kötetét betiltották, csak 1991-ben kerülhetett nyomdába. Kiadásának elhúzóódását többek között az alap kutatások részleges hiánya is befolyásolta, ami teljességgel érthető; evvel együtt a romániai irodalmi és művelődéstörténeti viszonyok megismeréséhez nélkülözhetetlen kézikönyv. Ugyanez a helyzet a szótörténeti tárral is, amelynek első kötete 1975-ben jelent meg, azóta folyamatosan, ha nem is rendszeresen készülnek el újabb kötetei. Ma már tulajdonképpen nem a Kriterion kiadványa; az 1984-ig megjelent első négy kötet szerkesztési munkái teljes egészében itt készültek, 1989 után a következő négy az Akadémiai Kiadóval közösen készült, jelenleg az Akadémiai és az Erdélyi Múzeum-Egyesület gondozza. A szótárt sok más eré-

nye mellett a felhasznált kéziratok anyaga bősége teszi mellőzhetetlenné. Mindkét kézikönyv fontosságát mutatja, hogy immár elektronikus változatuk is elérhető.

A magyarországi könyvesboltokba, könyvtárakba és magánkönyvtárakba is eljuttatták a kiadó egyedi kiadványai és sorozatai. Az önálló munkák sok értékes kötettel gyarapítják a magyar nyelvű szak- és szépirodalmat. Kultúraközvetítő tevékenységét pedig legjobban a számos fordított mű mutatja. Sorozatai közül említeni kell – kiragadva az összesből – a hajdani fiatalok műveit közreadó *Forrás* sorozatot, a *Romániai Magyar Írók* kötetét, amelyek első megjelenésük óta ritkasággá vált műveket is magában foglalt, valamint a sorozatnév nélküli, borítója után „fehér sorozat”-ként közismert gyűjteményt, amely fontos és érdekes forráskiadványokból áll.

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a Kriterion legjobb céljait és hagyományait ötvözi a megalakulása óta fennálló *Téka* sorozat, amelynek első két kötete, még a sorozatnév megjelölése nélkül az Irodalmi Kiadó gondozásában, 1969-ben jelent meg. Formátuma, tipográfiája az első kötettől kezdve változatlan, csupán kötése lett a sorozatnévvel tekintélyesebb. Központi tematikája az irodalom és történelem, és főként a szellemi találkozásuk, kapcsolódásuk, illetve a művelődéstörténet. Ezen belül korban, tudományágban változatos kötetek kerültek a sorozatba, amelyek magyarok, románok, szászok együttélésének tanújeleit is mutatják, s főként a magyar nyelvű olvasók látókörét bővítették, bővítik korábban ismeretlen írásokkal. De a sorozat látóköre a szűken vett irodalomnál és történelemnél tágabb, mivel az európai művelődéstörténet számos alkotását is megjelentette, és volt olyan kötet is – Sigmund Freud válogatott írásai –, amely megjelenése idején Magyarországon nem nagyon talált volna kiadóra. Tematikus változatosságát bizonyítja az újabban nyomdába került, magyarra először lefordított Gandhi-kötet is. A *Téka* nem csupán egyedi műveket, hanem antológiákat is tartalmaz, – a szerelemről, a könyvről – példányszám tekintetében ezek voltak a legsikeresebbek. Első korszakában jelentős kötettszámmal produkált, és 1979-re elérte a századik kiadványt is. A nyolcvanas évek végén azonban megcsappantak a sorozati kötetek, 1989. után pedig a kiadói tevékenység újradefiniálása befolyásolta a kiadott művek számát. Az utóbbi évtizedben ismét magára talált új kötetekkel, elhelyezkedett a magyar kiadói struktúrában belül is, így a régi művelődéstörténeti, ismeretlen értékű közreadó és elfelejtettek felelevenítő kötetei a magyar nyelvű könyvkiadás sokszínűségét bizonyítják. A *Téka* értékeit három eltérő tematikájú, különböző korokban keletkezett, de az elmúlt években közreadott kötetével lehet legjobban bemutatni.

Közülük az első Szirmay Antal munkája, amelynek címe: *Magyarország szóképekben*. Megjelenési éve: 2008. Az eredetileg latinul írt gyűjtemény szerzője, aki a XVIII–XIX. század fordulóján élt, a felvilágosodás utolsó hulláma által érintve, de még az anyanyelvi írás, a reformkor előtti pályával, tulajdonképpen ismeretlen a szakmai közönség előtt is. Kompilációja, amely önálló elképzelést mutat, a nemzeti hagyományok megmentését célzó kísérlet, forráskutatás is, egyben ötletes megvalósítás. Sok érdekessége közül egy külsőt lehet kiemelni, a cenzúra beavatkozását a szövegbe, a törlések főként az egyházi méltóságot és az olvasók erkölcsének védelmét tartották fontosnak; a sajtó alá rendező – Csörsz Rumen István – ezeket a helyeket is visszaállította. A karcsú kötet bevezetője eligazít a felvetődő problémákban, szövege, jegyzetei kritikai jellegűek, és talán mondani sem kell, Szirmay Antal munkája magyar fordításban olvasható.

Témájukban másfelé kalandoznak Berzenczey László (2006) és Bajza József (2004) kötetei, formai és szakmai szempontból azonban hasonlóan igényes színvonalat képviselnek, amit a szövegek gondozói: Marzell Péter és Kerényi Ferenc szavatolnak. Az első szerző, akinek még a nevét is homály takarta a nagyközönség elől, *Szentpétervártól Bombayig* tartó utazásáról számol be. A szintén forrásfeltárás jellegű szövegközlés egy 1873-as angol nyelvű napilap folytatásos beszámolóján alapul; a kísérő írások részletesen összefoglalják mindazt, amit az utazásról tudni kell és lehet: a történelmi háttérrel és az életrajzot, a körülményeket és a visszhangot. Berzenczeyvel szemben Bajza József neve általában ismert, – néhol utca is viseli a nevét –, viszont írásához elég nehéz hozzáférni. Születésének kétszázadik évfordulójának tiszteletére ezért a *Téka* sorozat vaskos kötetben (*Szó és tett jellemzik az embert*) gyűjtötte össze legfontosabb munkáit. A válogatás költeményekkel kezdődik, amit tanulmányok és vitairatok követnek, cikkek és előszavak, a korabeli irodalmi élet kapcsolattartásának és működésének jelei, színikritikák. A személyes levelekkel záruló gyűjtemény átfogó képet ad Bajza munkásságáról. Talán mondani sem kell, hogy a kísérő apparátus itt is példamutató.

Válogatva a közelmúlt önálló kötetei közül, szót kell ejteni Biró József *Erdély beszélő kövei* című kötetéről, amely a szerző válogatott művészeti témájú írásainak gyűjteménye. A szerző az erdélyi építészettörténet jeles kutatói közé tartozott, elsősorban a kastélyépítéssel foglalkozott. Szemléletes előadásmódja, forrásokra támaszkodó biztos adatai nélkülözhetetlenné teszik munkáit, amit az elmúlt évek megújult kiadásai is alátámasztanak. E kötet fontos írásait teszi közzé, mintegy átfogó képét adva érdeklődéséről. Az általános, az erdélyi és a magyar művészettörténetet feltáró tanulmányok mellett egy-egy művészettörténeti szempontból jelentős település – Kolozsvár, Sáromerberke, Gyulafehérvár, Bonchida, Zsibó, Marosvásárhely – emlékeit is tárgyalja. Írásaiban különös figyelmet szentelt az erdélyi sajátosságoknak, a történelmi változások hatásainak és következményeinek, sőt vizsgálódását kiterjesztette a román törekvések megismerésére is. A kötet egyik legérdekesebb, ma is elgondolkoztató írásának címe: *Az erdélyi magyar műemlékek és a románok*.

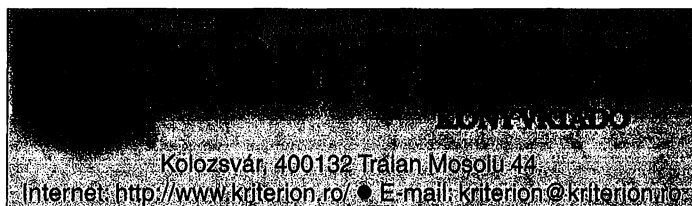
Sas Péter *A kolozsvári jezsuita, majd piarista templom kincsei* című kötete a szerző igen szerteágazó művelődéstörténeti feltáró munkájának egyik fontos állomása. A templom a kolozsvári barokk jelentős emléke, amelynek építészeti harmóniája, a templombelső tárgyai és kincstára fontos egyház- és művelődéstörténeti emlékeket tartalmaz. A bevezető rövid építészettörténeti összefoglalást ad. Ezt követi a templom külső és belső részeinek leírása – kiterve a kegytárgyakra, az oltárokra, a Könnyező Szűz-ikonra, a bútorokra, a miseruhákra, és a templomban található sírokra is. Természetesen a kincsek közül, amelyeket valaha itt őriztek, nem egy ma már csak a korabeli leírásokban lelhető fel. A kötet nagy részét a kincstár műtárgyainak leírása teszi ki, ezek mind a vonatkozó irodalommal fejeződnek be. Ez a körülmény a kötetet a szakemberek számára is fontossá teszi, míg a gazdag illusztrációs anyag laikust és kutatót egyaránt elmúlt századokba visz.

Korunkhoz közeli Vallasek Júlia *Sajtótörténeti esszék* című füzetkéje, amely az 1944 előtti Észak-Erdély néhány folyóiratával, a *Pásztortűzzel*, az *Erdélyi Helikonnal*, a *Hittel* és a *Terméssel* foglalkozik. Ezekre a lapokra – vagy munkatársaik, vagy közleményei, vagy általános irányvonaluk miatt – korábban kevesebb figyelem esett a kutatók részéről. Az esszék kitérnek az 1918 utáni intézményi kény-

szerre, az önállóság megtartásának lehetőségeire a beilleszkedés elkerülhetetlensége mellett. A legfontosabb csomópontok a *Pásztortűz* keresztény–konzervatív jellegének értelmezése, az *Erdélyi Helikon* szellemi nyitottsága és szabadelvűsége, a *Hitel* újjáalakulásai, felekezetekre nem tekintő felfogása, az urbanizáció és a falukutatás együttes vállalása, végül a *Termés* népi irányzatosságának tartalma. Az írások egymásnak is felelnek, a lapokat összefűző kapcsolatok mellett megmutatkoznak a konfliktusok az erdélyi értelmiség bizonyos körei között, és természetesen elkerülhetetlenek a transzszilvanizmus-vitával és a marosvécsi találkozókval kapcsolatos adatok is.

A fenti, kiragadott kötetek* is azt mutatják, hogy a rendszerváltozás után Kolozsvárra költözött Kriterion közléspolitikájának súlyponti eleme semmit sem változott az alapítása óta eltelt változatos évtizedekben: az Erdélyben élő nemzetek egymáshoz való közelítése, evvel párhuzamosan kultúrájuk, történelmük kölcsönös megismertetése. Evvel pedig az Európa számára egyedül követhető, immár kontinensnyi problémák megoldására mutat helyi példát.

Buda Attila

* Cikkünk után is egy értékes Kriterion-kiadvány ismertetése olvasható.

Szabó Károly

Ha nem tartanék a közhelyektől, ide írnám Terentianus Maurus szállóigévé vált mondatát: „Pro captu lectoris habent sua fata libelli”, azaz a könyveknek is megvan a maguk sorsa. Ugyanis hányatott sorsú kötettel tiszteleg az erdélyi magyar tudományosság Szabó Károly emléke előtt. A *Kriterion Könyvkiadónál* megjelent könyvet évtizedekkel ezelőtt Váczy Leona, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár nagynevű bibliográfusa állította össze, ám munkáját az 1989 előtti román kultúrpolitika, majd az emberi feledés okán az olvasók csak most vehetik kézbe.

Ki volt az a hatalmas munkabírási könyvtáros, akinek többek között a *Székely Oklevéltár* négy kötetét, illetve a *Régi Magyar Könyvtárban* összegyűjtött felbecsülhetetlen értékeket köszönheti az utókor? Bár életét érett fejvel a székelység történetének kutatásával kötelezte el, az Alföldről indult, és klasszikus műveltségét Debrecenben, a Református Kollégiumban szerezte. A késmárki jogakadémia és a fiumei tengerésziskola kitérője után visszatért a humaniorákhoz, és fordításai révén nemsokára kapcsolatba került a kor befolyásos irodalomszervezőjével, Toldy Ferencel. Toldy jóvoltából már a *Magyar Tudósok Tára* kiadványsorozaton dolgozott, amikor kitört az 1848-as forradalom. Röviddel a vereség után Teleki József, az Akadémia első elnöke mellé került, hogy segítkezzen neki a *Hunyadiak kora Magyarországon* című monumentális munkájának adatgyűjtésében, kiadásában. Hozzáértését bizonyítja, hogy mentora halálát követően őt bízták meg a kéziratban maradt kötetek befejezésével, sajtó alá rendezésével. Teleki mellett tanulta meg a történeti forráskritika módszereit, amelyet később önálló kutatásai során bőségesen kamatoztatott.

Mikó Imre Nagyenyedre szóló meghívása 1859-ben a nagykőrösi gimnáziumban érte Szabó Károlyt. Tanári pályáját ugyan Erdélybe érkezésével fel kellett adnia, helyette a frissen alakult *Erdélyi Múzeum* könyvtárhozi állását kínálták fel neki. Bő évtizeddel később az időközben létrehozott kolozsvári egyetem könyvtárának vezetését is rábízták, és hamarosan ugyanezen intézmény vezetését is ellátta.

Váczy Leona a *Napló és tanulmányok* révén arányosan mutatja be a tudós könyvtárost. Elsőként naplóját közli, amelyben a 22 éves fiatalember fiumei benyomásait rögzítette. Érthetően fajsúlyosabbak Szabó Károly szakmai írásai. A *Régi Magyar Könyvtár* három kötetének előszavai rálátást engednek arra a hatalmas munkára, amelyet Szabó az 1711 előtti magyar vonatkozású könyvészet terén felmutatott, és amelynek tökéletesítése élete végéig lefoglalta (a harmadik részt már Hellebrant Árpád adta ki). Amíg ereje engedte, fáradhatatlanul gyűjtötte Erdélyben, később azon is túl a magyar vonatkozású könyvek bibliográfiai adatait, különös figyelemmel az ún. *transsilvanicumokra*.

A Szabó Károly történetírói munkásságát felvillantó írások jó példái a korszak igényes forráskezelésének: az *Etel lakáról* Attila korát, az *Emlékezzünk régiokról* a honfoglalás idejének társadalmát, hitvilágát, harcmódorát tárgyalja, míg *A királyi regösökről* szóló az Árpád-korban eltűnő réteg alaposabb megismerését célozza,

nem utolsó sorban a néphagyomány (göcseji és székely regösének) segítségével hívásával. Tudását törekedett a leghitelesebb helyről meríteni, hiszen Priszkosz rétor, Anonymus, Kézai, Rogerius – és mások – krónikáit ő maga fordította le. Hogy miért érezte fontosnak az oly távoli korok világának rekonstruálását? „Minden nemzet élettapasztalása saját történelme lapjára van följegyezve, hogy belőle a jövőndő kor életbölcsest merítsen; amely nép e lapokat nem becsülné meg, azokból önismeretet, okulást, szerencsés napjaiban intő szöveget, szenvedéseiben vigasztalást és erőt nem igyekezne meríteni, az jelenét könnyelműen fecsérelné el s jövőndője zálogát dobná el magától. Ily nemzet századokon át élni sem képes, sem érdemes nem volna” (92. p.) – vallotta. Ezek az elvek vezették főműve, *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig*, valamint *A régi székelység* megírásakor – igaz, dédelgetett álma, a székelység monografikus igényű történetének megalkotása nem valósult meg. Nemcsak tudományos, de kifejezetten olvasmányos stílusát a XVI. századi magyar nyomdászatról írt tanulmányában is élvezhetjük.

A kötet utolsó nagy egységében Szabó Károly évtizedeket átfogó, kiterjedt szakmai levelezéséből kapunk ízelítőt. A levelezőpartnerek nevének betűrendjébe rendezett dokumentumok megidézik a XIX. század második felének magyar szellemi életét, Arany Jánostól Trefort Ágostonig. Kár, hogy a könyv összeállítója csupán rövid idézetek közlését látta célszerűnek a válogatásban – nyilván a terjedelmi határok szabtak gátat annak, hogy néhány érdekességet teljes egészében olvashasson az érdeklődő. A teljesség igénye nélkül lássuk, kikkel, mi célból állhatott kapcsolatban az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárára.

Arany Jánossal nagykörösi éveik alatt ismerkedett össze, de később a költő akadémiai főtitkári teendői nyomán hivatalosan is nexusba kerültek, amint azt Arany gyöngybetűkkel írt sorai bizonyítják. Akadnak lapokba, folyóiratokba ígért írásokat kérő, netán sürgető levelek, de a legtöbben persze bibliográfiai vagy életrajzi adatok miatt ragadtak tollat: segítséget kértek egy-egy kérdésben, illetve megköszönték azokat. Így tett Emich Gusztáv, Fejérpataky László, Fraknói Vilmos, Hellebrant Árpád, Hunfalvy Pál, Ipolyi Arnold, Nagy Iván, Orbán Balázs, Pauler Gyula, Pulszky Ferenc, Révész Imre, Szádeczky Kardoss Lajos, Szilágyi Sándor, Szinnyei József, Thallóczy Lajos, Thaly Kálmán, Toldy Ferenc – hogy csak az ismertebb neveket említsem. (Talán a levelezőpartnerek rövid életrajza elért volna a lábjegyzetekben, esetleg egy bővebb névmutatóban. Számos olyan név szerepel ugyanis a kötetben, amelyek viselői talán az erdélyi olvasók előtt sem feltétlenül ismertek. És még egy észrevétel: gyakran csupán félmondatok szerepelnek egy-egy levélből, pedig hasznos lehetett volna a szélesebb kontextusra utalás.)

Szabó Károly enciklopédikus tudásának híre hamar elterjedt, hiszen jó néhány heraldikai, genealógiai, archontológiai, névtani talányok megoldásáért fordult hozzá, és a hálálkodó sorokat olvasva úgy tűnik, ekkor sem kellett csalódnunk. Hogy valóban intézménynek számított szakterületén – és azon túl is –, mi sem igazolja jobban, mint Trefort köszönőlevele az 1882-es országos könyvészeti kiállítással kapcsolatos munkájáért. Két évvel később ennél is magasabb szintről érkezett elismerés, amikor is Rudolf trónörökös a magyar korona országainak vonatkozásában *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben* című tervezett szintézis szakértőjének kérte fel őt.

A Napló és tanulmányok egyik írásának záró sorai az erdélyi művelődés kutatójának ars poeticájaként is felfoghatók: „Nekünk föl kell kutatnunk, meg kell is-

mertetnünk, meg kell magyaráznunk műveltségünk emlékeinek bármely csekélyeknek tetsző töredékeit is: mert csak ezekből fogja valaha a hivatott lángész a régi magyar nemzeti élet és műveltség igaz és hű képét megírhatni. Az ő mesteri keze majd azokat a parányi töredék adatokat, melyeket mi egy penészes oklevélből, a régi írók, népdalok és közmondások egy-egy kifejezéséből kiolvasunk, a magyar műveltség-történelem díszes épületébe egy-egy szegletkő, egy-egy ékesség gyanánt fogja beilleszteni. S akkor a romok kutatóinak, a töredékek összegyűjtőinek nevei hadd merüljenek a feledés örvényébe; csak a nemzetünk becsületére válandó mestermű legyen megalkotva, mely megvalósítja a célt, melyért mi fáradtunk: e műben lesz majd a legméltóbban kifejezve az elismerés, hogy fáradozásunk nem volt hiábavaló.” (148. p.)

(Szabó Károly: Napló és tanulmányok. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Váczy Leona. Kolozsvár, Kriterion, 2010. 205 p.)

Vasbányai Ferenc